

D'ORQUESTRES I MÚSICS A CATALUNYA. 1910-1944

JOSEP MARIA ALMACELLAS I DÍEZ

Societat Catalana de Musicologia

RESUM

L'article és la plasmació escrita de l'exposat en la Jornada al voltant de l'Orquestra Pau Casals (OPC) celebrada a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans en data 30 de novembre de 2021. Es fa un retrat genèric de la música instrumental a Catalunya tant pel que fa a les agrupacions musicals autodenominades *orquestra* en el període estudiat, com pel que fa als músics i la seva feina, sense tractar de temes relacionats amb el repertori. Tampoc no s'entra en els àmbits de la música religiosa ni en les músiques escèniques. Es presenta la distribució d'aquestes agrupacions al llarg del país. L'article abraça des de la dècada prèvia a la creació de l'OPC fins a la presentació pública de l'Orquestra Municipal de Barcelona, i inclou tot el període d'activitat de l'OPC.

PARAULES CLAU: Catalunya, música, orquestra, músics, segle XX, festa major.

ON ORCHESTRAS AND MUSICIANS IN CATALONIA. 1910-1944

ABSTRACT

This paper presents the contents of a conference given in the symposium on the Orchestra Pau Casals (OPC), which took place at the headquarters of the Institut d'Estudis Catalans on 30 November 2021. It gives a general description of the instrumental music in Catalonia in the period under study, covering both the ensembles which described themselves as orchestras and the respective musicians and their work, without discussing their repertoires. The spheres of religious music and of stage musics are not dealt with either. The paper goes on to specify the distribution of these ensembles throughout Catalonia. In particular, the time ranging from the decade preceding the creation of the OPC to the public presentation of the Barcelona Municipal Orchestra is covered, including the OPC's entire period of activity.

KEYWORDS: Catalonia, music, orchestra, musicians, 20th century, annual city festival.

L'any 2020 es va programar una sèrie d'activitats per commemorar el 100è aniversari de la creació de l'Orquestra Pau Casals (OPC). La Fundació Pau Casals, el Museu de la Música, l'Auditori de Barcelona i la Societat Catalana de Musicologia van organitzar la celebració de concerts, exposicions, xerrades i conferències al voltant d'aquest esdeveniment. Entre aquests actes s'havien de celebrar unes jornades d'estudi que, com tants altres esdeveniments, es van veure afectats i suspesos per la pandèmia de la covid-19.

La Societat Catalana de Musicologia no va voler desentendre's de la commemoració d'aquest important centenari i va decidir dur a terme una jornada a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, que es va celebrar el dia 30 de novembre de 2021. La Jornada va comptar amb la participació dels doctors Xosé Aviñoa, Joaquim Garrigosa i l'autor d'aquest article, Josep Maria Almacellas i Díez. Aquest article, el precedent i el posterior de la nostra revista són fruit d'aquesta jornada.

L'objectiu de la xerrada i, per tant, d'aquest article, és contextualitzar l'OPC en el món musical de les orquestres a Catalunya. Ampliem el concepte d'orquestra a agrupació instrumental que adopta aquest nom i que té un repertori que abraça tant sardanes com música de ball, concerts, serenates o actes institucionals o religiosos. Es presenta la distribució territorial d'aquestes agrupacions, així com de bandes municipals. Així mateix, s'exposa la situació laboral dels músics en aquest període de la nostra història i les diferents sortides laborals que podien tenir, com ara el cinema, la ràdio, els cafès, etc. També es parla dels problemes i les friccions entre les orquestres pel fet de compartir músics. Finalment, es parla de les orquestres simfòniques del període fins la creació de l'Orquestra Municipal de Barcelona (OMB), l'any 1944.

Tot plegat no és el fruit de la recerca intensiva que podria correspondre a una tesi doctoral, tot i que s'exposen diversos aspectes que obren camins de recerca. Les fonts bàsiques¹ que s'han fet servir han estat: l'hemeroteca de *La Vanguardia*,² l'*Anuario Musical* de l'any 1930,³ la pàgina web de la Biblioteca Virtual de Prensa Històrica,⁴ l'hemeroteca de la Biblioteca Nacional⁵ i el blog de Josep Loredó Moner.⁶ Com es veurà, també hi apareixen informacions de treballs i recerques anteriors meves i altres referències i fonts. Per a l'ampliació de dades, caldria consultar l'Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA)⁷ de la Biblioteca de Catalunya. També cal fer constar que s'ha fet servir la pàgina web de l'Idescat⁸ com a font en les mencions a població dels municipis.

1. Totes les adreces d'Internet han estat revisades amb darrera consulta entre els dies 3 i 4 d'octubre de 2022.

2. <<https://www.lavanguardia.com/hemeroteca>>.

3. <<http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0003721011&page=14&search=anuario+musical&lang=ca>>.

4. <<https://prensahistorica.mcu.es/ca/inicio/inicio.do>>.

5. <<https://www.bne.es/ca/catalegs/hemeroteca-digital>>.

6. <<https://fotosformacionsmusicaldecatalunya.blogspot.com/>>.

7. <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/inicio/inicio.do>.

8. <<https://www.idescat.cat/pub/?id=shd>>.

1. PARLEM D'ORQUESTRES

En el marc temporal que volem tractar, entendrem el terme *orquestra* de la manera com la feien servir els mateixos usuaris del terme. Així, *orquestra* serà una agrupació instrumental, habitualment de més de set membres, que treballa tot tipus de gènere musical i que pot tenir diverses formacions instrumentals.

En un article signat per Mestre Jordi de març de 1930 (figura 1), podem llegir que aquestes orquestres, dites *de festa major*, eren formades per tres violins primers, un de segon, un contrabaix, una flauta, dos clarinets, dos cornetins i un fiscorn baix.

Típicas y tradicionales son las fiestas mayores de Cataluña con sus *envelats*, especie de monumental tienda de campaña, que convierte en pocas horas el más solitario paraje en suntuoso salón de baile.

Plato fuerte de las fiestas mayores son, además de los bailes en el *envelat*, el "oficio" a grande orquesta y la serenata a las autoridades que se efectúa en la plaza pública y a la que concurre toda la población, por lo que más que serenata resulta un verdadero concurso, en el cual toman parte todas las orquestas contratadas para la fiesta.

Para efectuar todo este trabajo se fundaron las orquestas denominadas de fiesta mayor, compuestas de tres violines primeros, asumiendo uno de ellos el cargo de director, un violín segundo, un contrabajo, una flauta, dos clarinetes, dos cornetines y fiscorno-bajo, siendo de notar los magníficos efectos que se logran con dicho instrumental, cuando están tratados por un Urgellés, un Escalas o un Cotó, estas corporaciones en casos especiales suelen aumentarse con un violoncello, dos trombones y timbales.

FIGURA 1. Formació de les orquestres de festa major.

FONT: Mestre Jordi, «Las orquestas de fiesta mayor», *Gaceta Musical* (Barcelona), any II, núm. 10 (març 1930), p. 1 i 3. També disponible en línia a <<http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0004028980&search=&lang=es>>.

Vegem-ne alguns exemples. Del mes d'agost de 1918 veiem aquesta referència sobre les festes a la Bisbal (figura 2). Llegim com La Principal de la Bisbal, després d'acompanyar una missa cantada, sortia a tocar sardanes. Tot seguit, passava a fer un concert vermut al qual s'afegia un trio de violí (Josep Munner), violoncel (Ramon Bernard) i piano (Júlia M. Huarte). A la tarda, La Principal de Palafrugell feia una audició de sardanes i un concert i, a la nit, un ball.

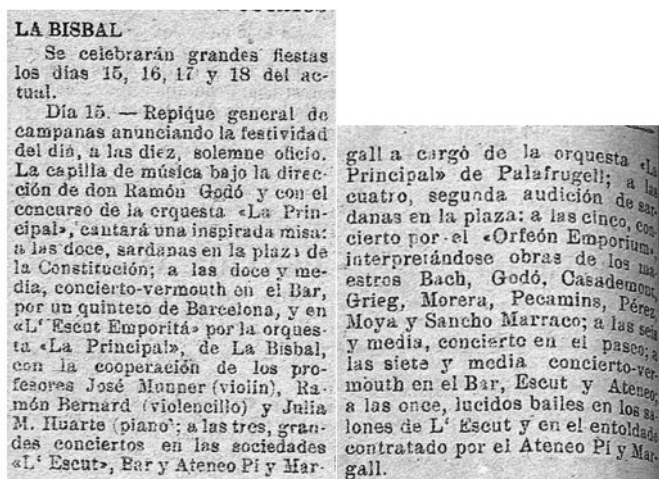

FIGURA 2. Exemple de feina d'orquestra de festa major.

FONT: *El Norte: Diario Tradicionalista*, any IX, núm. 2604 (14 agost 1918), p. 2.

Biblioteca Virtual de Prensa Histórica a <https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1003546943>.

D'uns anys després, podem llegir un dia complet de La Principal de Sant Sadurní d'Anoia a la Granada (figura 3). A mig matí va a l'estació acompanyant l'orfeó L'Aliança a rebre el president de la Societat Euterpenca dels Cors de Clavé. A la tarda, participa en el concert de l'orfeó, tocant sola *Els cants de la terra* i la *Rapsòdia hongaresa núm. 2*, de Liszt, i acompanyant l'orfeó en *Les flors de maig* i *La Maquinista*, ambdues de J. Anselm Clavé. Va completar el dia amb la celebració d'un animat ball.

I encara, per arrodonir aquest retrat del que són i fan aquest tipus d'orquestreres, una notícia del mes d'agost de 1933 (figura 4). A Sant Gregori hi ha hagut la festa major i hi han actuat dues orquestres. Cal tenir en compte que aquest poble tenia una població censada d'uns dos mil habitants. En dos dies diferents (la festa va durar tres dies), dues orquestres hi són presents: La Principal de la Bisbal, que ofereix sardanes, balls i peces de concert, i Els Únics, de Cassà de la Selva, que toca sardanes i balls.

Veiem, doncs, com aquestes agrupacions completen les necessitats musicals de qualsevol vila o ciutat en les seves festes majors.

Llegim un prospecte publicitari d'una orquestra (figura 5). En aquest cas l'orquestra Monné d'Olesa.⁹ Cal explicar que aquesta orquestra venia de l'escissió d'Els Nois, de la qual parlarem més endavant.

9. D'aquesta orquestra s'ha publicat el llibre: Montserrat CASTELLVÍ I MARTÍ, Teresa SOLER LLOBET i Rafel MITJANS BERGA, *El llegat dels músics Monné d'Olesa i d'Esparreguera*, Esparreguera, Altafulla, 2019.

LA GRANADA

Como era de esperar, un verdadero acto de simpatía y afecto constituyó el festival que organizó el día 28 en su local social, el orfeón «L'Aliança», con motivo del primer aniversario de su fundación.

Presidió el acto el presidente de la Sociedad Euterpane de los Coros de Clavé, don José Capdevila.

A la una y media de la tarde el mencionado orfeón salió en corporación de su local, precedido de la orquesta La Principal de San Sadurní de Noya, dirigiéndose a la estación en espera del tren en que llegaba el señor Capdevila, despidiéndole una cariñosa acogida.

A las cuatro y media empezó la fiesta, dando el orfeón un concierto bajo la batuta de su maestro director don Carlos Sabat, entonando «El cant de la Senyera» y «L'Empordà».

A continuación la orquesta interpretó «Els cantos de la terra», y seguidamente por toda la masa coral «Les flors de maig», cosechando unánimes aplausos de la numerosa y distinguida concurrencia que llenaba el vasto salón de dicho local.

Durante el descanso la orquesta ejecutó la «Rapsodia húngara núm. 2», de Liszt.

La segunda parte fué a cargo también del mencionado orfeón, cantando «Els orfeonistes» y la «Sardana de les monges».

Seguidamente el presidente de la Federación dirigió la palabra al público, explicando la significación de la obra del Inmortal Clavé, siendo acogidas sus últimas palabras con una calorosa y delirante ovación.

Como final de la fiesta la sección de hombres, juntamente con la orquesta, interpretó «La Maquinista», a la que se dedicaron fargos y ensordecedores aplausos.

Por la noche, y en honor de las gentiles y distinguidas señoritas que componen el elemento femenino de dicho orfeón, se celebró un baile que duró hasta altas horas de la madrugada, reinando gran alegría y entusiasmo entre los concurrentes.—Piquer.

FIGURA 3. Exemple de repertori d'orquestra de festa major.

FONT: *La Vanguardia*, any LI, núm. 21296 (28 maig 1932), p. 30. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1932/05/28/pagina-30/33196169/pdf.html>>.

SAN GREGORIO

En la escuela nacional de niñas dirigida por la profesora doña Carmen Rius, se ha abierto una exposición de labores efectuadas por las alumnas de dicha escuela durante los últimos cursos.

Según la opinión general entre quienes la han visitado, los trabajos expuestos en esta manifestación escolar son muy notables y dignos de los mejores elogios.

—Los esposos Gregorio Vila y Paquita Vidal gozan de la ventura de verse padres por cuarta vez, con el nacimiento de una robusta y hermosa niña, venida al mundo esta semana.

Felicitemos a los expresados consortes, amigos nuestros.

—Con mucha concurrencia de forasteros, se celebró la fiesta mayor, amenizada por la orquesta «La Principal» de La Bisbal, la cual nos dió a conocer un repertorio modernísimo de sardanas, bailes y piezas de concierto.

La temperatura, realmente primaveral, contribuyó eficazmente a la brillantes de esta fiesta.

El tercer día, dedicado a la tornaboda, la fuente de Verdaguer reunió a casi todo el vecindario en este pintoresco lugar, amenizado también con sardanas y bailes que estuvieron a cargo de «Els Únics», de Cassà de la Selva.

—Hemos tenido el gusto de saludar a don Antonio Ribera, oficial primero de la Delegación de Hacienda de la provincia; don Narciso Prat Picó, procurador de los tribunales de la capital; don José Fabregas, veterinario; don Antonio Badia, maestro nacional de Joffre, y don Joaquín Saurina, director de la graduada de niños de Amer. Este último pasa aquí la temporada de vacaciones.—Corresponsal.

FIGURA 4. Festa major de Sant Gregori.

FONT: *La Vanguardia*, any LII, núm. 21663 (2 agost 1933), p. 12. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1933/08/02/pagina-12/33186369/pdf.html>>.

**Grans jolas
de concert**

—

**Escollit repertori
de Sardanes**

—

**Extens i variat re-
pertori de música
moderna i antiga
per a Concerts
i Balls**

**Orquestra
Monné d'Olesa**

Música Religiosa
(aprobada)

Misses a dos i tres veus
dels millors compositors

Conjunt immillorable

Orquestra Monné d'Olesa

**Repertori d'obres musicals
d'autors estrangers i espanyols**

Tanhauser	Wagner
Loengrin	id
Rienzi	id
Cavalleria Rusticana	Mascagnì
Bohème	Puccini
Tosca	id
Gioconda	Ponchielli
Mignon	A. Gnomás
Mefistófeles	Boito
Aida	Verdi
Carmen	Bizet
Rupssien Rapsodia	Michiels
Suite Oriental	Popy
» Egiptien	Luigin
» Turque	Gauwin
Brisas de España	C. Nogueras
Saltimbanquis	Ganne
Aires Andaluzes	Lucena
Doña Francisquita	Vives
Maruxa	id
Bohemios	id
Ruy-Blas	Acevedo

Orquestra Monné d'Olesa
PRIMERA CATEGORIA

El Casario	Guridi
Molinos de viento	Luna
La Holandesita	Kalman
Maniobras militares	id
Cançó d'amor i de guerra	M. Valls
Huésped del Sevillano	Guerrero
La del Soto del Parral	S. Vert
La Montería	Guerrero
Eva	Franz Lear
Die Fran Meisterin	Suppe
Un dia en Viena	id
La Canción del Olvido	Serrano
Guillermo Tell	
Mario Spada	
Rondalla	Granados
Flors boscanes	
Motius populars catalans	Gironella
Marcha Nupcial	Goberna
Retraite Farterre	(A.) Monné
La Alsaciana	Guerrero
La Duquesa del Tabarin	
Suite Española	
» Granada-Sevilla	Albéniz
El Dictador	Mulán
Souvenir de Haydn (solo violi)	
Capricho de Flauta	
Cançoneta Napolitana	Callizte
Talismán	Vives
Sorrentina (corda sola)	A. Gravalosa
Suite Ibérica (corda sola)	Vials

AVISOS I CONTRACTES:
F. Monné (Quicu d'Olesa)
Olesa de Montserrat - Telèf. 34

FIGURA 5. Prospecte de l'orquestra Monné d'Olesa.

FONT: Arxiu Artur Sala i Lladó. Extret de <<https://fotosformacionsmusicalsdecatalunya.blogspot.com/search/label/OLESA%20DE%20MONTSERRAT%20%283%29>>.

Pel que ara ens ocupa, podem llegir com es destaca la gran oferta musical que ofereix l'agrupació: des de jotes i sardanes fins a repertori de concert, ball i música religiosa. En la llista d'obres musicals hi ha un repertori de base operística, de sarsuela i altres peces populars en aquest període. El prospecte correspon a la temporada de 1929.

Per poder donar el servei eclèctic del qual estem parlant, ens trobem tant aquelles orquestres que ofereixen l'audició de sardanes amb la seva formació d'orquestra, amb violins i clarinets, a més dels cornetins o el contrabaix, com aquelles que tenen dues formacions instrumentals.

En aquest segon cas, hi ha l'exemple de la Cobla-orquestra Barcelona - Albert Martí. Observem les dues formacions instrumentals i la compaginació d'instruments dels músics.

En la primera fotografia (figura 6) podem observar la formació de cobla. D'esquerra a dreta i de davant al darrere: flabiol i tamborí, dos tibles, dues tenores, dues trompetes, dos fiscorns, trombó i contrabaix.

FIGURA 6. Cobla-orquestra Barcelona - Albert Martí en la seva formació de cobla (1929).

FONT: <<https://fotosformacionsmusicalsdecatalunya.blogspot.com/search/label/BARCELONA%20%2801%29>>.

En la segona fotografia (figura 7) tenim dos clarinets, flauta travessera, tres violins, fiscorn, dues trompetes, viola i contrabaix. Aquesta formació coincideix amb la que llegíem com a característica, segons l'article que he comentat al principi d'aquest apartat.

Pel que fa a la compaginació d'instruments i músics, en aquest cas, el flabiol (Narcís Cla i Vilar) es compagina amb el violí; el 2n tible (Jacint Hereu i Sallés, *Cinto*) ho fa amb la flauta; el 1r tible (Joan Puig i Deulofeu, *Joan de Pals*) també toca el violí; el 1r tenora (Albert Martí i Galceran) és un dels clarinets; el 2n tenora (Pere Forment) és l'altre clarinet; els dos trompetes (Antoni Frigola i Vives i Enric Martí i Llata) i el 1r fiscorn (Josep Torres i Font) mantenen el seu respectiu

FIGURA 7. Cobla-orquestra Barcelona - Albert Martí en la seva formació orquestral (1929).

FONT: <<https://fotosformacionsmusicaldecatalunya.blogspot.com/search/label/BARCELONA%20%2801%29>>.

instrument; l'altre fiscorn (Ramon Mayans i Roca) passa a tocar el violí; el trombó (Josep Boldú i Farreny) passa a viola i, finalment, el contrabaix (Antoni Rosell) toca el mateix instrument en les dues formacions.

Aquestes polivalències i l'eclecticisme del repertori que abraçaven ens poden fer dubtar del nivell tècnic d'aquests músics. Res més lluny de la realitat. Per exemple, en aquesta mateixa formació que acabem d'analitzar, l'Albert Martí, que va donar nom a la formació, tocava a la Banda Municipal de Barcelona (BMB), dirigida per Joan Lamote de Grignon, o Narcís Cla va tocar el violí a l'OPC.

També podem veure la composició de la Unión Filarmónica en aquest anunci de la festa major de Banyoles de l'any 1913 (figura 8). En el programa general de les festes llegim que va tocar el dia 24 a dos quarts de sis de la tarda, una *serenate* davant del local del Fomento de Cultura y Sport, que l'havia contractat. A un quart de set feia una altra *serenate* a la plaça de la Constitució. El dia 25, a les 11 del matí, a la plaça de la Constitució, va oferir un gran concert matinal i a la tarda, a la mateixa hora i llocs que el dia anterior, sengles *serenate*.

Pel que fa als músics, cal destacar que en Cassià Casademont va ser viola de l'OPC i de l'OMB, a més d'eminent compositor. En Juli Jarque va ser membre de l'OPC i violí de les agrupacions i orquestres de Ràdio Barcelona els anys vint i trenta del segle passat. Fausto del Cerro va pertànyer a la primera OMB i va escriure una bona quantitat d'obres de ball.¹⁰ Josep Font va ser viola de l'OPC. Josep Nori va ser membre de la BMB i de l'OPC. Finalment, Pere Freixas va ser clarinet de la BMB.

10. <<https://datos.bne.es/persona/XX1439938.html>>.

VILA DE BANYOLAS

FESTA MAJOR DE 1913

Cartell general de las Firas y Fiestas que se celebrarán durante los días 23, 24, 25, 26 y 27 d' Octubre.

PROGRAMA

DIA 23

AL MITJ DIA.—Repicament general de campanes anunciant les festes.

TARDE.—A les 4.—Lo tradicional **Ball de Passada** per l'orquestra «Los Juncans», ab acompanyament de Gegants, Cap grossos y Caballins.

A les 6.—**Solennes Completes** en l'Esglesia de Sant Esteban. Grans lluminaries en els principals edificis, en les societats d'aquesta Vila y Casas Consistorials.

Inauguració de la Fira en el precós Passeg de l'Industria.

A les 8 del vespre.—**Sardanes** a la Plassa de la Constitució per las orquestres «Los Juncans» y «Unió Banyolina».

DIA 24

MATI.—**Gran aubada** per las orquestres.

A les 10.—**Ofici Solemne** en l'Esglesia del Monastir, ab assistencia del Magnific Ajuntament y Comissions de Festes.

A les 11.—**Sardanes llargues** a la Plassa de la Constitució, per les molt renombrades orquestres «La Principal», de La Bisbal; «Los Juncans», d'aquesta Vila; «La Principal», de Palafrugell; y «Los Montgrins», de Torroella.

TARDE.—A les 2.—**Grans Concerts instrumentals** en les Societats «El Ateneu Banyolense», «Círcol de Catòlics», «La Lliga», «L'Amistat» y «Foment de Cultura y Sport».

UNIÓN FILARMÓNICA

Orquesta contratada por el FOMENTO DE CULTURA Y SPORT

compuesta de los profesores siguientes:

D. Casiano Casademont. . . .	Maestro Compositor y Violin, DIRECTOR
“ Julio Jarque	Violin solista
“ Fausto del Cerro	Violin solista
“ José Font	Viola
“ Mario Simón	Contrabajo solista
“ Carlos Vallés	Flauta y flautín solista
“ José Nori	Clarinete solista
“ Pedro Freixas	Clarinete
“ José Clará	Cornetín solista
“ Francisco Borrás	Cornetín
“ Pablo Guanter (Rosinyol)..	Fiscorno solista

A les 9.—Solemne Ofici en l'Esglesia de A les 6 y quart.—Serenate a la Plassa de

FIGURA 8. Formació de la Unió Filarmónica.

FONT: *Juventud*, any II, núm. 22 (Banyoles, 12 octubre 1913), p. 1. Biblioteca Virtual de Prensa Histórica a <https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1001563039>.

S'ha de fer esment que, a mesura que s'avança en el segle XX, el jazz i els ballables que se'n deriven van agafant més força i èxit popular. I això es reflecteix, com no pot ser d'una altra manera, en el repertori i, consegüentment, en la formació instrumental. La corda va minvant i creix la presència de clarinets i metalls en les orquestres. Això es veurà, fins i tot, en el nom de les orquestres, les quals agafaran, en força ocasions, noms anglicitzats, com Jovenivol's Orchestra, Demon's Jazz, Napoleon's Band, Crazy Boys, Melody's Boys...

2. LA MÚSICA EN EL TERRITORI CATALÀ

Anem ara a exposar la seu de les orquestres que hem pogut documentar. Ho farem amb alguns mapes d'elaboració pròpia i, posteriorment, amb resums nu-

mèrics. Per tenir una idea més general del contacte amb agrupacions musicals d'arreu, es presenten mapes tant de tot el període estudiat com de períodes parcials.

En el primer mapa es pot veure la presència de bandes municipals arreu del país (figura 9): 58 municipis tenien banda, segons les fonts comentades. El fet que hi constin no significa que tinguessin vida activa i real al llarg de tot el període, però sí que van fer alguna o algunes actuacions. Es pot comprovar la preeminència d'aquest tipus d'agrupació a la meitat sud del país.

Encara en el camp institucional, presentem el mapa de les orquestres municipals en el període 1910-1944 (figura 10). Cal fer la mateixa prevenció de les bandes, en el sentit que no es garanteix que estiguessin actives al llarg de tot el període, però sí que ho van estar en algun moment. Les dues poblacions amb marca groga (Figueres i Reus) tenien orquestra de societats privades. A més d'aquestes dues poblacions, tretze tenien orquestra municipal o dependent de l'escola municipal de música. Observem que, en aquest cas, el pes és al nord-est del país.

A continuació exposem la seu de les orquestres de les quals hem estat parlant. En els mapes s'inclouen agrupacions que prenen el nom de *orquestra*. Amb el benentès que, com hem dit, aquest terme recull un eclèctic conjunt de grups: des d'orquestres simfòniques fins a orquestres de *jazz*, passant per orquestres de cambra o de sardanes. També s'inclouen orquestres de teatres, de cinemes i de locals on hi

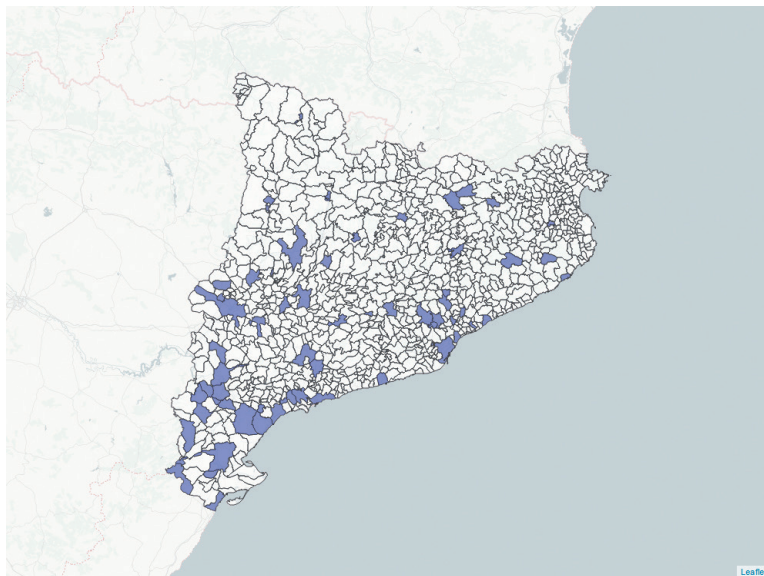

FIGURA 9. Municipis amb banda en el període 1910-1944.

FONT: Elaboració pròpia.

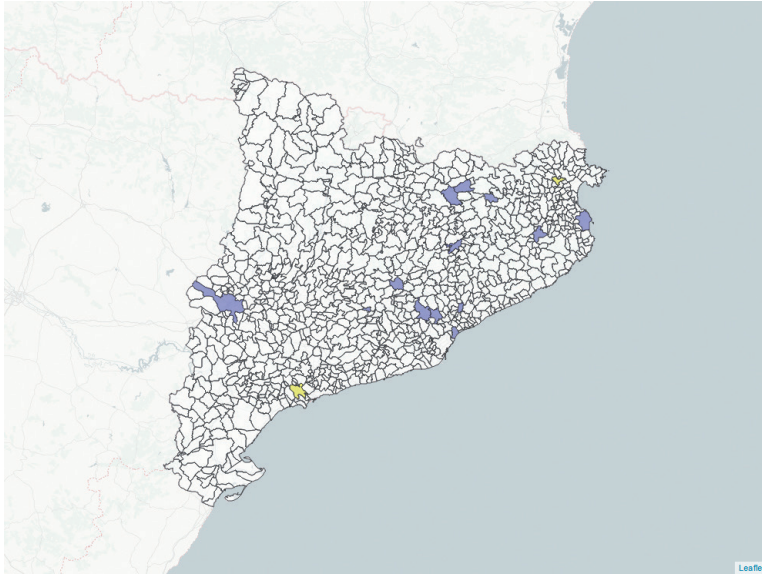

FIGURA 10. Municipis amb orquestra municipal en el període 1910-1944.
FONT: Elaboració pròpia.

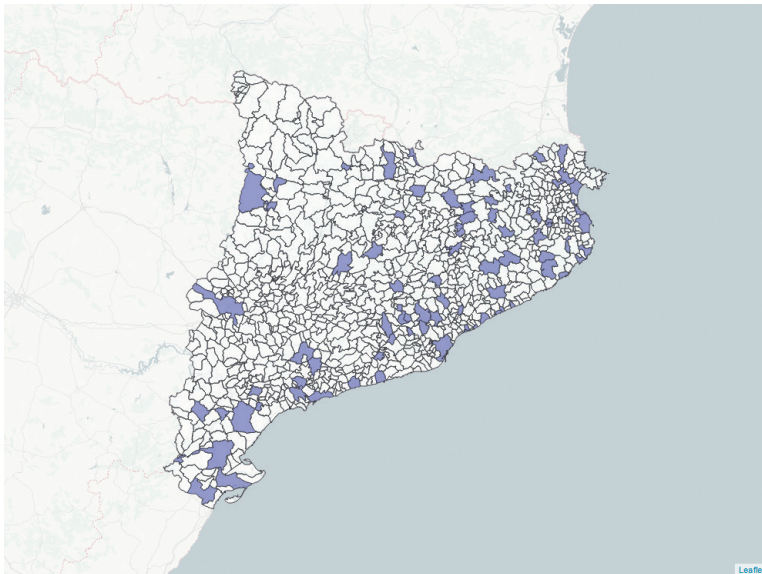

FIGURA 11. Orquestres en la dècada 1910-1919.
FONT: Elaboració pròpia.

havia música. De tot plegat en parlarem més endavant. No s'inclouen les orquestres de repertori religiós.

Hem optat per presentar mapes de tres dècades separades i un darrer de tot el període.

Comencem per la dècada 1910-1919 (figura 11). Trobem 252 orquestres de 81 poblacions diferents, 46 de les quals són de la ciutat de Barcelona. Observem que a les comarques lleidatanes només 6 poblacions (Lleida, Tremp, la Pobla de Segur, Torà, la Seu d'Urgell i Bellver de Cerdanya) tenien orquestra. La resta del territori quedava més repartit.

En la dècada següent, que entenem de 1920 a 1929 (figura 12) trobem fins a 375 orquestres de 109 poblacions, 111 de les quals són de la ciutat de Barcelona. La repartició és una mica més homogènia, tot i que en les comarques pirinenques lleidatanes només trobem orquestra a 4 poblacions: Talarn, la Pobla de Segur, Coll de Nargó i la Seu d'Urgell.

En el període següent, de 1930 fins al mes de juny de 1936 (figura 13), l'aixecament militar feixista va estroncar tota la vida estival de festes majors i la documentació consultada fa minvar la presència de les orquestres d'una manera molt important. En aquests anys, trobem fins a 487 orquestres repartides per 130 municipis, 180 de les quals són de la ciutat de Barcelona. L'expansió pel territori és

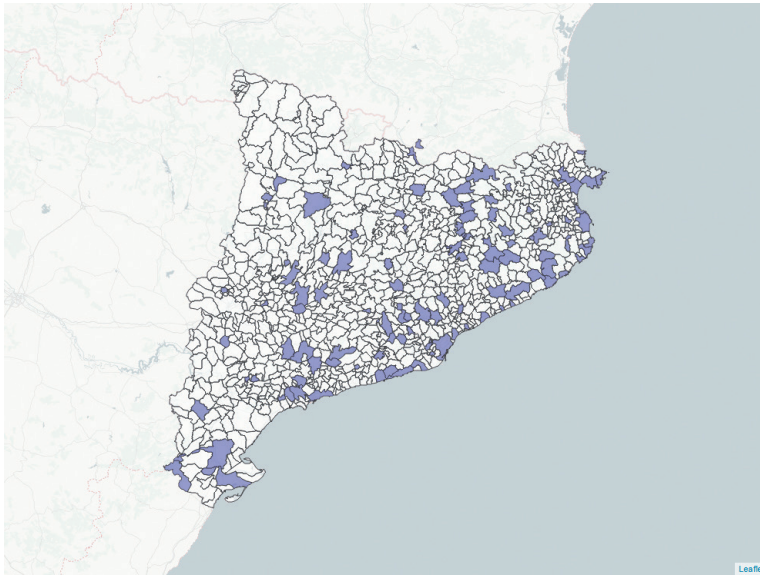

FIGURA 12. Orquestres en la dècada 1920-1929.

FONT: Elaboració pròpia.

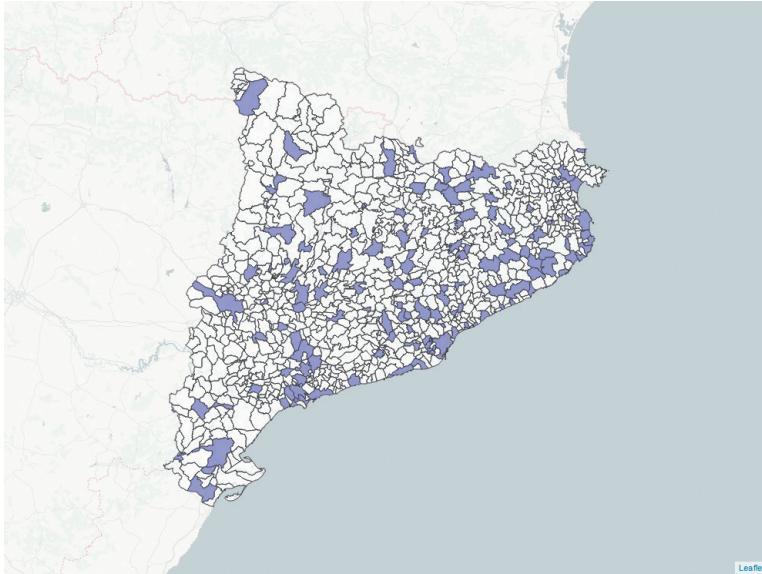

FIGURA 13. Orquestres entre el 1930 i el juny de 1936.
FONT: Elaboració pròpia.

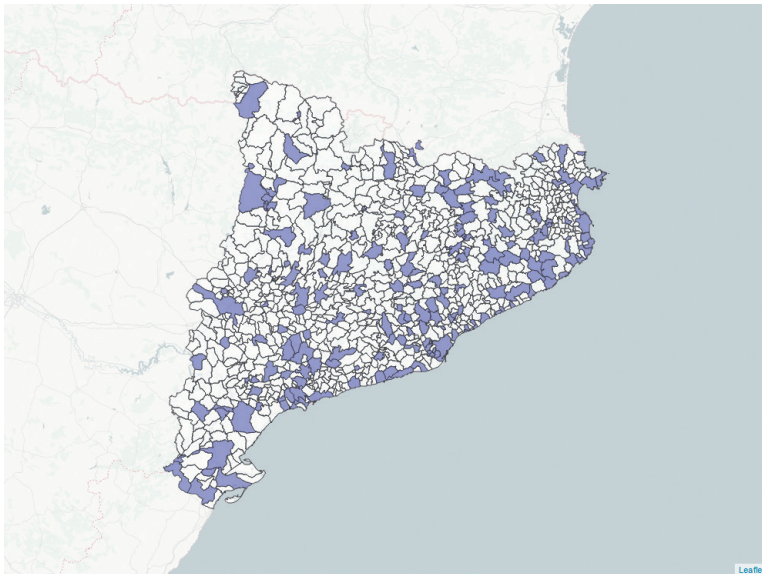

FIGURA 14. Orquestres en el període 1910 - abril 1944.
FONT: Elaboració pròpia.

evident: només dues comarques —l'Alta Ribagorça i el Moianès— no tenien orquestra en aquest període.

En el període de la Guerra, de juliol de 1936 a març de 1939, trobem documentades 78 orquestres de 14 poblacions, 64 de les quals corresponen a la ciutat de Barcelona. En la primera postguerra i fins a la creació de l'OMB, és a dir, en el període d'abril de 1939 a abril de 1944, trobem documentades 192 orquestres de 16 municipis, 174 de les quals són de la ciutat de Barcelona.

Observem, finalment, el mapa de tot el període de 1910 a abril de 1944 (figura 14). Només a l'Alta Ribagorça no hi ha una orquestra documentada en el període. Totes les altres comarques del país en tenen alguna. Hem documentat 1.013 orquestres. La localitat queda documentada en la majoria dels casos, tot i que n'hi ha 27 de dubtoses. Un total de 180 municipis van tenir una orquestra en el període estudiat.

Per comarques, la repartició és la següent:

TAULA 1
*Quantitat d'orquestres per comarques
(1910 - abril 1944)*

<i>Comarca</i>	<i>Total</i>
Alt Camp	14
Alt Empordà	29
Alt Penedès	12
Alt Urgell	4
Anoia	26
Bages	34
Baix Camp	15
Baix Ebre	6
Baix Empordà	37
Baix Llobregat	31
Baix Penedès	7
Barcelonès	434
Berguedà	14
Cerdanya	8
Conca de Barberà	13
Garraf	8
Garrigues	2
Garrotxa	24

TAULA 1
*Quantitat d'orquestres per comarques
 (1910 - abril 1944) (Continuació)*

<i>Comarca</i>	<i>Total</i>
Gironès	30
La Selva	35
Maresme	35
Moianès	1
Montsià	7
Noguera	4
Osona	28
Pallars Jussà	6
Pallars Sobirà	3
Pla de l'Estany	7
Pla d'Urgell	2
Priorat	6
Ribera d'Ebre	3
Ripollès	20
Segarra	11
Segrià	9
Solsonès	3
Tarragonès	5
Terra Alta	2
Urgell	8
Vall d'Aran	1
Vallès Occidental	22
Vallès Oriental	43

FONT: Elaboració pròpia.

A part de les 426 orquestres de la ciutat de Barcelona, cal destacar els municipis següents, amb 7 o més orquestres:

TAULA 2
Municipis amb 7 o més orquestres
(1910 - abril 1944)

<i>Municipi</i>	<i>Total d'orquestres</i>
Granollers	26
Girona	21
Manresa	19
Figueres	17
Mataró	16
Igualada	14
Olot	14
Terrassa	12
Ripoll	11
Valls	11
Berga	9
Olesa de Montserrat	8
Vilafranca del Penedès	8
Arbúcies	7
Badalona	7
Cassà de la Selva	7
Reus	7
Sabadell	7
Sant Celoni	7
Santa Coloma de Farners	7
Torroella de Montgrí	7
Vic	7

FONT: Elaboració pròpia.

Una dada significativa és que trobem municipis amb un bon nombre d'orquestres en relació amb la seva població. En destaquem els que tenen fins a una orquestra per a menys de 800 habitants:

TAULA 3
Relació d'habitants per orquestra

<i>Municipi</i>	<i>Orquestres</i>	<i>Població</i>	<i>Habitants per orquestra</i>
Riudoms	2	345	172,50
La Vilella Baixa	2	458	229,00
Tortellà	4	1.204	301,00
Sant Feliu de Pallerols	5	1.593	318,60
Bordils	3	1.011	337,00
Salàs de Pallars	2	740	370,00
Capellades	6	2.275	379,17
Teià	4	1.528	382,00
Prats de Rei	2	783	391,50
Verges	3	1.202	400,67
Granollers	26	12.699	488,42
Solivella	3	1.558	519,33
Torà	3	1.567	522,33
Taradell	4	2.192	548,00
Arbúcies	7	4.056	579,43
Sant Celoni	7	4.192	598,86
Torroella de Montgrí	7	4.264	609,14
Puigcerdà	5	3.090	618,00
Santa Coloma de Farners	7	4.619	659,86
Begur	2	1.372	686,00
Olesa de Montserrat	8	5.621	702,63
Cassà de la Selva	7	5.000	714,29
Berga	9	6.816	757,33
Ripoll	11	8.560	778,18

FONT: Elaboració pròpia. Les dades de població són del 1930, extretes de l'Idescat: <<https://www.idescat.cat/pub/?id=shd>>.

3. UNA MICA D'HISTÒRIA I UN CONCURS

Hem vist que ser músic d'orquestra era una de les principals dedicacions dels músics de l'època. Abans de passar a altres ocupacions i les condicions en les quals es desenvolupava la feina dels músics, vull destacar un parell d'aspectes: les or-

questres que apareixen el 1910 i tenen una història que abraça, com a mínim, fins al 1944, i la convocatòria del concurs d'orquestres de festa major que es va celebrar en el marc de l'Exposició Universal de l'any 1929, la qual cosa dona fe de la importància i el reconeixement que tenien aquestes agrupacions.

En el període estudiat, trobem algunes orquestres que sobreviuen al llarg del període. Algunes venen del segle XIX i fins i tot n'hi ha que encara estan en actiu en l'actualitat amb el mateix nom. Les dades, tant de creació com de dissolució, són, de vegades, controvertides. En la majoria dels casos no hi ha un estudi definitiu sobre aquestes formacions, tot i que d'algunes en trobem opuscles i referències a Internet:

— Muixins, de Sabadell. Orquestra fundada, segons les fonts, l'any 1793 (vegeu-ne el cartell, figura 15), el 1796¹¹ o el 1810.¹² Va actuar fins l'any 1954, en què va tenir un accident d'autocar tornant d'una actuació a Rubí i hi van morir tres músics de l'orquestra.

FIGURA 15. Cartell dels Muixins (1954).

FONT: Arxiu personal de Jaume Nonell Juncosa.

11. Xosé AVIÑOÀ, «Orquestra Els Muixins de Sabadell», a *Història de la música catalana, valenciana i balear*, vol. X, Barcelona, Edicions 62, 2003, p. 108.

12. Daniel SANAHUJA I CAPELLA, «Recordant. Orquestra Muixins», *Quadern de les Idees, les Arts i les Lletres* (Barcelona), núm. 50 (1986), p. 564-565. També disponible en línia a <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7676416>>.

— Escolans, de Sant Sadurní d'Anoia.¹³ Fundada l'any 1827 per Antoni Torelló i Sàbat. Va estar en actiu fins l'any 1959.

— Fatxendes, de Sabadell. Fundada, segons les fonts, el 1842¹⁴ o el 1852.¹⁵ Va estar en actiu fins l'any 1973.

— Els Nois d'Olesa. Fundada l'any 1847. L'any 1916 es produeix una escissió (figura 16),¹⁶ que dona lloc a un plet que arribarà als jutjats l'any 1928:¹⁷ d'una banda, els Sales (representats per Daniel Pujol i Llorenç Sales) (figura 17), i de l'altra, els Monné (representats per Josep i Francesc Monné).

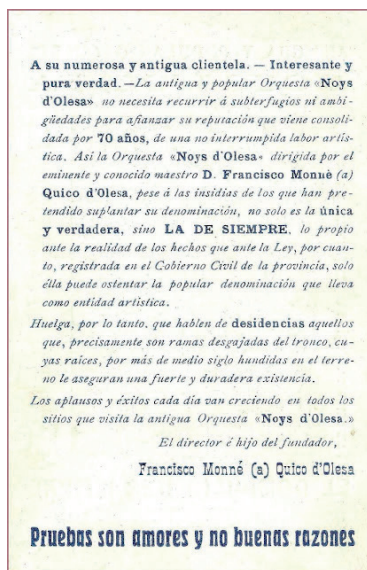

FIGURA 16. Anunci de l'escissió per part dels Monné (1917).

FONT: Arxiu Artur Sala i Lladó. Extret de <<https://fotosformacionsmusicalsdecatalunya.blogspot.com/2018/06/nois-d-monne.html>>.

13. Josep JUANOLA I HERAS i Pere REBORDOSA I GIL, *Orquestra «Els escolans», tota una època*, Sant Sadurní d'Anoia, Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia, Conselleria d'Ensenyament i Cultura, 1985.

14. Xosé AVIÑOÀ, «Orquestra Els Fatxendes de Sabadell», a *Història de la música catalana, valenciana i balear*, vol. x, Barcelona, Edicions 62, 2003, p. 108.

15. Jaume NONELL i Lluís SUBIRANA, *Els Fatxendes: una gran orquestra de Sabadell*, Sabadell Fundació Ars, 2006.

16. Podeu trobar una breu explicació d'aquesta escissió, així com del gradual canvi de repertori que es va produir amb l'arribada i èxit del jazz a casa nostra a Anna COSTAL i FORNELLS, «Música i ball a la Catalunya contemporània. Un nou model de festa urbana», en els comentaris al CD *Els balls d'envelat a Olesa. Primers de segle XX*, Olesa de Montserrat, Ajuntament d'Olesa de Montserrat, 2012. També disponible en línia a <http://www.aolesa.com/uploads/libreto_ok561.pdf>.

17. *La Vanguardia*, any XLVII, núm. 19963 (15 febrer 1928), p. 17. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1928/02/15/pagina-17/33209832/pdf.html>>.

<p style="text-align: center;"><i>Olesa de Montserrat, Octubre de 1916</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Sr.</i></p> <p><i>Muy señor mío: Al formarse esta corporación artística, no tiene otro objeto que presentar al público ocho de los más renombrados profesores que componían la "Antigua Orquesta Nois d'Olesa" y tres de indiscutible mérito artístico, entre ellos el joven Lorenzo Sales, violinista concertista, hijo del antiguo Director Francisco Sales, formando un conjunto de 11 profesores.</i></p> <p><i>Contando con grandioso y escogido repertorio de actualidad en baillables de zarzuela y de couplet, como también para funciones religiosas y fantásticas de concierto, tanto obligadas como de conjunto, de los más reputados autores.</i></p> <p><i>A continuación detallamos el personal cuyos méritos artísticos son bien conocidos en toda Cataluña.</i></p>	<p style="text-align: center;">PERSONAL ARTÍSTICO</p> <p>Francisco Sales. . . Violín 1.º y Director José Pujol. . . . Flauta y Flautín Solista Félix Valdeperas. . Clarinete Solista Francisco Costa. . Contrabajo » José Torras. . . . Físcorno » Juan Riba. . . . Cornetín » Daniel Pujol. . . . » Juan Pujol. . . . Violín 1.º</p> <p style="text-align: center;"><i>Dicho personal es el que componía la "Antigua Orquesta Nois d'Olesa". Además, forman parte de "La Moderna Orquesta Nois"</i></p> <p>Lorenzo Sales. Violín Concertino Ramón Vidal. Viola y Pianista Pedro Torruella. Clarinete</p> <p style="text-align: center;"><i>No dudando que a la nueva Sociedad dispensará V. la misma confianza que a la anterior, y esperando vernos favorecidos con sus contratos, nos reiteramos de V. afectísimos s. s. g. s. m. e.</i></p> <p style="text-align: center;"><i>"La Moderna Orquesta Nois d'Olesa"</i></p> <p style="text-align: center;"><small>WELLS&MARTINI</small></p>
--	---

FIGURA 17. Anunci dels Nois-Sales (1916).

FONT: Lluís DURAN I DURAN, *Músics i orquestres d'Olesa*, Olesa de Montserrat, 1994. Extret de <<https://fotosformacionsmusicalsdecatalunya.blogspot.com/2018/06/nois-d-sales.html>>.

Durant molts anys, doncs, el nom Nois anava acompanyat d'un aclariment i s'anunciaven com a Nois-Sales (també com a Moderna Orquesta Nois) o Nois-Monné.¹⁸ La part Monné va acabar les seves actuacions acabada la Guerra, mentre que la part Sales no ho va fer fins als anys cinquanta del segle passat.¹⁹

— L'Antiga del Pep, de Figueres. Es crea l'any 1874 i actua fins l'any 1952.

— La Principal de Palafrugell, de Palafrugell. Fundada l'any 1875, va fer actuacions fins l'any 1977.

— La Farnense, de Santa Coloma de Farners. Fundada l'any 1876, actua fins l'any 1987, ja només en formació de cobla.

— Els Bofills, de Sant Pere de Torelló. Fundada l'any 1879, fa encara algun bolo en formació de cobla.

18. Aquesta família va donar al Museu de la Música un fons documental: <https://ajuntament.barcelona.cat/museumusica/ca/blog/els-musics-monne-dolesa-i-desparqueuera?fbclid=IwAR1ivz5h_vxKxYyTJWDBVo_QimiZloqZTM8-Ag9LAYQ7FVnGrCDB8P0WOUA>.

19. Lluís DURAN I DURAN, *Músics i orquestres d'Olesa*, Olesa de Montserrat, 1994.

— La Catalana de Granollers, de Granollers. Fundada l'any 1883, s'extingeix amb la Guerra.

— Els Montgrins, de Torroella de Montgrí. Fundada l'any 1884, segueix en actiu en formació de cobla i d'orquestra de ball.

— La Principal de la Bisbal, de la Bisbal d'Empordà. Fundada l'any 1888, continua en actiu en formació de cobla i d'orquestra de ball.

— Unió Artística de Barcelona, de Barcelona. Creada l'any 1891, encara és en actiu l'any 1939.

— La Principal Olotina, d'Olot. Es funda l'any 1898 i l'any 1934 canvia el seu nom per La Principal d'Olot. Subsisteix actualment en formació de cobla.

— Orquestra Planes, de Martorell. Fundada l'any 1899, va tenir un gran renom sobretot en els anys vint i trenta del segle xx. Com veurem tot seguit, va guanyar el primer premi del concurs d'orquestres amb motiu de l'Exposició Universal del 1929. El 1945 en formava part en Jaume Ventura (conegut com a *Rudy Ventura*).

— Orquestra Torres, de Barcelona. Fundada l'any 1899. No en tenim més notícies, tan sols sabem que l'any 1941 encara és en actiu.²⁰

— Els Rossinyols, de Castelló d'Empúries. Creada l'any 1899, actua fins l'any 1936. El 1945 reneix com a cobla orquestra Pau Rossinyol i desapareix l'any 1951.

— Unió Cassanenca, de Cassà de la Selva. Es crea l'any 1905. Actua amb aquest nom fins l'any 1995, en què canvia a cobla La Nova Unió i desapareix l'any 1999.

— La Principal de Tortellà, de Tortellà. Neix l'any 1910 i deixa d'existir l'any 1965.

Com ja s'ha dit, la importància que tenien aquestes orquestres es va veure reconeguda amb la convocatòria del concurs d'orquestres de festa major que es va celebrar en el marc de l'Exposició Universal de l'any 1929. El repertori presentat per les orquestres ens fa veure també l'eclecticisme que té i els gustos del públic de l'època.

Al concurs, celebrat el dia 6 de setembre de 1929,²¹ s'hi van presentar cinc orquestres: Fatxendes, que va tocar *Hamlet*, de Thomas, i *La Dolores*, de Bretón; Monné (antiga Nois), que van interpretar *Suite turca*, de Gauwin, i *La del Soto del Parral*, de Vert; Nois d'Olesa (Sales d'Olesa), que van presentar *Las golondrinas* d'Usandizaga, i *Lohengrin*, de Wagner; Planas, de Martorell, que va oferir *Suite égyptienne*, de Luigini-Viñals, i *El caserío*, de Guridi-Viñals, i Unió Artística, de Granollers, que va tocar *Mignon*, fantasia de Thomas, i *La verbena de la Paloma*, de Bretón. L'obra obligada va ser la *Rapsòdia hongaresa núm. 2*, de Liszt.

El jurat el conformaven: Enric Morera, president; Joaquim Zamacois, secretari, i Joan Lamote de Grignon, Jaume Pahissa i Julià Palanca, vocals.

20. *La Vanguardia Española*, any LVII, núm. 23388 (6 setembre 1941), p. 5. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1941/09/06/pagina-5/33105619/pdf.html>>.

21. *La Vanguardia*, any XLVIII, núm. 20449 (6 setembre 1929), p. 4. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1929/09/06/pagina-4/33234991/pdf.html>>.

Els premis, un primer amb una dotació de dues mil pessetes i un segon dotat amb mil pessetes, van ser adjudicats a l'orquestra Planas, el primer, i la Fatxendes, el segon.²² En aquell moment, l'orquestra de Martorell era dirigida per Joan Vinyals Vilaret i l'orquestra Fatxendes per Vicente Petri.

4. ALTRES DEDICACIONS DELS MÚSICS DE L'ÈPOCA

La tasca de les orquestres dites *orquestres de festa major* en el concurs de l'Exposició Universal, tot i la seva importància, no era l'única presència de la música en la vida popular ni en la vida laboral dels músics. Cafès, restaurants, hotels, cinemes, sales d'espectacles, teatres d'òpera, opereta, *music-hall* i sarsuela o audicions a sales de concerts, a part de les celebracions religioses, oferien feina als músics i possibilitats d'escoltar música al públic en general. Fem-ne un repàs que no vol ser exhaustiu.

En el ram de l'hostaleria, trobem músics en diversos locals. Va ser un recurs laboral de complement salarial per a molts bons músics del nostre país. Vegem, per exemple, Eduard Toldrà amb el seu sextet, al cafè Royal (figura 18). Durant les temporades 1933 a 1936, les seves actuacions eren retransmeses per Ràdio Barcelona.

FIGURA 18. Sextet Toldrà al Cafè Granja Royal (1934).

FONT: <<https://www.eduardtoldrasoler.info/eduard-toldr%C3%A0-i-soler/the-violinist>>.

© Arxiu familiar Narcisa Toldrà i Sobrepera.

22. *La Vanguardia*, any XLVIII, núm. 20452 (10 setembre 1929), p. 8. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1929/09/10/pagina-8/33235561/pdf.html>>.

A restaurants també trobem grups instrumentals. Veiem aquest fragment de l'anunci de la pàgina d'espectacles de Barcelona de *La Vanguardia* d'agost de 1919 (figura 19). Fins a tres restaurants tenen músics en aquesta referència: el Gran Cafè Restaurant Tívoli, al carrer de Casp; el Restaurant Moritz, a la cantonada dels carrers Sepúlveda amb Muntaner, i un conjunt de deu músics al Gran Cafè Brasserie i Restaurant "Colón", que suposem que ja es trobava situat a l'avinguda de la Catedral.

Gran Cafè Restaurant
Tívoli

EXTRAORDINARIOS CONCIERTOS todas las noches en la espléndida TERRASSE del piso pral. Magníficos salones para banquetes.

La Rabassada

Gran PARQUE DE ATRACCIONES á 400 metros de altura. Estupendas MONTAÑAS RUSAS en el centro de un bosque de pinos. Elegantísimo RESTAURANT. Reservados. Paseo de moda de los Señores automovilistas. Hasta la una de la madrugada. Teléfono G.-6.204.

Restaurant Moritz

CERVECERIA

Conciertos todos los días, de nueva á una noche, en los espaciosos jardines. Cubiertos desde 4 pesetas, con vino.

Diversiones particulares

Gran Cafè Brasserie
y Restaurant "Colón"

Arrendatario G. M. PETRINA
Nueva dirección — Nueva cocina
Orquesta durante las comidas
Sábado, 23 de Agosto — Almuerzo 7 pesetas

— DEJEUNER —

Hors d'Oeuvre Varié
Riz Napolitaine
Oeufs au beurre noir
Merlan St. Germain
Langouste Sauce Mayonnaise
Cotes de veau Parmentiere
Pied de porc grillé
Aux choux de Bruxelles
Sorbete d'anasas
Patisserie
Fruita

Almuerzo en la Brasserie 8 platos á elegir
Entrées y dessert 6 pesetas.

Tarde y noche: Gran concierto Instrumental
de 10 Profesores en la gran terrasse.

FIGURA 19. Anuncis d'actuacions musicals a restaurants.

FONT: *La Vanguardia*, any XXXVIII, núm. 16785 (23 agost 1919), p. 13. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1919/08/23/pagina-13/33307728/pdf.html>>.

I encara a hotels, en tenim algun exemple. Així, dels anys vint trobem, com exemple, un anunci (figura 20) de l'Hotel Majestic, en què s'anuncia l'actuació de l'orquestra Salvat.

FIGURA 20. Anunci de l'Hotel Majestic.

FONT: *La Vanguardia*, any XLV, núm. 19468 (13 juliol 1926), p. 9. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1926/07/13/pagina-9/33256240/pdf.html>>.

Al final de la festa de Sant Medir de 1932, les colles van a l'hotel Florida, on actua l'orquestra de l'hotel (figura 21).

A los acordes de la renombrada banda «Lira Hortense», dirigida por el maestro Alejandro Vidal, y a continuación los demás individuos que componen dicha Sociedad, con lujosos «dandeaux», se comenzará la tradicional pasada, que seguirá por las calles siguientes: Camp, Illas y Vidal, Muntaner, Arimón, San Gervasio, Wagner, Balmes, Alfonso XII, Granada, Luis Antúnez, Salmerón, Plaza de Lesseps, Septimania, Vallirana, Prat de la Riba, Zaragoza, Julio Verne, San Gervasio, Plaza de la Bonanova, en su iglesia parroquial de Nuestra Señora de la Bonanova, donde se celebrará la acostumbrada misa en honor al Santo, después de la cual se comenzará la marcha hasta la ermita, para recibir el tradicional homenaje con la bandera, después de este acto se hará el regreso, dirigiéndose al Gran Hotel Florida, donde se servirá un espléndido banquete, siendo amenizado dicho acto por la celebrada orquesta del hotel.

FIGURA 21. Orquestra de l'hotel Florida.

FONT: *La Vanguardia*, any LI, núm. 21221 (1 març 1932), p. 19. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1932/03/01/pagina-19/33183706/pdf.html>>.

Passada la Guerra es van fer famoses les actuacions a l'hotel Ritz de Bernard Hilda amb orquestra (figura 22).

Un altre tipus de feina, i que va funcionar en les dècades dels anys deu i vint, va ser la que estava relacionada amb el cinema. Es tractava de projeccions en llocs poc habituals o en sales ja especialitzades i amb una plantilla més o menys fixa. Cal destacar, com ja hem fet en anteriors feines, que trobem músics de gran renom i reconeguda talla artística fent aquest tipus d'actuacions.²³

23. Sobre la música als cinemes es pot consultar Josep LLUÍS I FALCÓ, «Música y músicos en la Cataluña silente», a *Biblioteca virtual Miguel de Cervantes* (en línia) (Alacant), 2002. <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/musica-y-musicos-en-la-cataluna-silente--0/html/ff9f231e-82b1-11df-acc7-002185ce6064_3.html#inicio>.

FIGURA 22. Dos anuncios de l'hotel Ritz amb Bernard Hilda.

FONT: *La Vanguardia Española*, any LIX, núm. 23837 (24 gener 1943), p. 4. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1943/01/24/pagina-4/33109450/pdf.html>>. *La Vanguardia Española*, any LIX, núm. 23842 (30 gener 1943), p. 5. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1943/01/30/pagina-5/33109511/pdf.html>>.

Vegem-ne algun exemple. Com a espais inusuals, n'exposem dos.

Així, l'any 1913 al Teatre Principal, una orquestra dirigida pel mestre Francesc Pérez Cabrero il·lustra musicalment la superproducció *Quo Vadis* (figura 23).

Espectáculos

Teatro Principal

Hoy, á las cinco y media tarde y nueve y media noche. Exhibición de la hermosa y colosal película de fama mundial, celebrada por todo el mundo:

QUO VADIS?

maravillosa cinta; la más grande hasta el día
Numerosa orquesta, dirigida por el maestro Francisco Pérez Cabrero.

Precios económicos: butacas á 1'65, 1'50, 1'25 y una pesetas; asientos á 75 céntimos, comprendida la entrada; entrada á palcos, 75 céntimos; general, 47 céntimos; timbre á cargo del público.
—Mañana y cada día, dos sesiones; domingo y fiestas cuatro.—Despacho en contaduría sin aumento.

FIGURA 23. Anunci de *Quo Vadis* al Teatre Principal.

FONT: *La Vanguardia*, any XXXII, núm. 14521 (6 maig 1913), p. 7. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1913/05/06/pagina-7/33336428/pdf.html>>.

O al mes d'abril de 1916, es projecta la pel·lícula *Christus* al Palau de la Música Catalana, amb música d'una orquestra dirigida pel mestre Joan Lamote de Grignon (figura 24).

**Palau de la música
Catalana**

Demà, a les 6 de la tarda i a dos quarts de 10 del vespre. Primeres projeccions de la grandiosa visió artísticoreligiosa, aprovada per l'autoritat pontificia:

CHRISTUS

Orquestra baix la direcció del
MESTRE LAMOTE DE GRIGNON

Aquesta visió sols se projectarà durant nou dies i únicament al Palau de la Música Catalana. Despatx de localitats i entrades per a totes les projeccions, a les taquilles del Palau. Entrada general, una peseta.

FIGURA 24. Anunci de *Christus* al Palau de la Música Catalana.

FONT: *La Vanguardia*, any XXXV, núm. 15585 (9 abril 1916), p. 11. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1916/04/09/pagina-11/33317654/pdf.html>>.

A partir de l'any 1926 trobem una orquestra fixa en les projeccions del cinema Coliseum. L'orquestra és dirigida per Blai Net. En els intermedis, l'orquestra interpreta peces del repertori simfònic. En el primer anunci s'informa de la interpretació de l'obertura de *Der Freischütz*, de Weber. La formació arriba a tenir fins a trenta-tres músics, segons l'anunci que podem veure (figura 25).

EXITO — :: — HOY — :: — EXITO
La graciosísima y fina comedia

El mal de las esposas
ESTHER RALSTON y el insuperable
FORD STERLING.—Es un film Paramount.
ESTHER RALSTON.—Es un film Paramount.
TERESITA PLANAS, soprano lírica
THE JOANNYS, siluettistas.
La ESTRELLA de la CANCIÓN FRANCESA

Nitta-Jo

.....
VIERNES, estreno de la joya Paramount

El Ocaso de una Raza
y FESTIVAL
BEEHOVEN
Obertura de LEONORA Núm. 3
SINFONIA Núm 3 «HEROICA» (Integra)
Orquestra compuesta de 33 profesores bajo
la dirección del
Maestro **BLAI NET**

COLISEUM
Teléfono 3535 A

ORQUESTA COLISEUM
DIRIGIDA POR EL MAESTRO BLAI NET
Hoy martes, dos grandes éxitos: EL IDEA-
LISTA, por Agnes Ayres, y VOLUNTAD TRIUN-
FANTE, por Ernest Torrence y Lois Wilson.
Durante el intermedio la Orquesta Coliseum,
dirigida por el maestro Blai Net, ejecutará la
obertura de «Freischütz», de Weber.
PREFERENCIA. 1.50 — GENERAL. 0.50

FIGURA 25. Anuncis del cinema Coliseum.

FONT: *La Vanguardia*, any XLV, núm. 19564 (2 novembre 1926), p. 26. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1926/11/02/pagina-26/33257623/pdf.html>>. *La Vanguardia*, any XLVI, núm. 19696 (5 abril 1927), p. 18. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1927/04/05/pagina-18/33243099/pdf.html>>.

Tot i no ser motiu d'aquest article,²⁴ dedicarem algunes línies a tractar altres àmbits de la vida musical en directe, com són les temporades d'òpera i altres músiques escèniques.

Al llarg del període que estem exposant trobem temporades d'òpera a Barcelona al Gran Teatre del Liceu, al Teatre Principal, al Teatre Bosc (fins l'any 1930 com a mínim), al Teatre Novetats (fins al 1931 com a mínim) i a l'Olympia (fins al 1934). Durant la Guerra hi ha representacions operístiques al Tívoli, on també se'n presenten tot just acabada la Guerra. En aquest darrer cas, dirigides per Josep Sabater.

Arreu del país trobem documentades representacions operístiques a Tarragona, Sant Celoni, Reus i Manresa.

També queden documentades representacions de sarsuela i opereta al Teatre Còmic, al Centre Aragonès, al Teatre Tívoli, al Teatre Nou, al Teatre Victòria, tots de Barcelona, i a la Societat recreativa La Principal de Vilafranca de Penedès.

A principis dels anys quaranta, passada la Guerra, trobem temporades de sarsuela a Barcelona als teatres Tívoli (director, Moreno Torroba), Coliseum (director, mestre Palos), Còmic (director, mestre Guerrero) i Romea (director, Obradors).

5. LES CONDICIONS LABORALS DELS MÚSICS

El cinema sonor anirà arribant a poc a poc a Catalunya. Els discos i les ràdios s'afegiran als problemes laborals que plantegen els empresaris de teatres.

El mes de setembre de 1921 hi ha notícies sobre un conflicte entre empresaris teatrals i el Sindicat Musical de Catalunya. Aquest volia determinar la quantitat de músics que havien de conformar cada orquestra teatral. Es va acordar que aquest nombre el decidiria l'empresari, de manera que el director i el representant del Sindicat en determinarien la distribució dels instruments. Va quedar pendent d'acordar l'estona del menjar (si havia de ser d'una hora i mitja o dues) i si calia cobrar, com a extraordinari, el temps que es treballés al teatre més enllà de la una de la matinada. Els empresaris deien que no podien fer-se responsables de l'estona que els músics s'havien de quedar tocant, per la demanda de bisos del públic. La posició del governador contenia una certa intransigència:

Hablando de este asunto el gobernador civil con los periodistas, ha hecho recalcar que los músicos tienen gran parte de la culpa de lo que está ocurriendo.

Si continúan —añadió— poniéndose tontos, les prohibiré que toquen en sitio alguno y de esta manera los que tan exigentes se muestran ahora se quedarán luego

24. És bo recordar aquí que l'objectiu de l'article no és fer una llista exhaustiva d'actuacions musicals. Tampoc no són tema de l'article la música escènica, ni la música religiosa, ni la música de cambra. Ens interessa fer un retrat de la presència de la música en directe en la societat i de la feina dels músics per, així, contextualitzar la vida de l'OPC. I també cal recordar que, per fer aquest retrat, les fonts utilitzades són les que s'han mencionat en la introducció de l'article.

sin trabajo. No habrá música en Barcelona y si la hay correrá a cargo de las bandas de los regimientos, que no están asociadas.²⁵

Finalment, es va arribar a un consens.²⁶ L'acord, però, no va tancar les desavinences. L'estona del menjar i l'hora d'acabar la feina continuaven provocant problemes. Així mateix, el nombre de músics que havia de formar part de les orquestres no tenia el vistiplau dels empresaris. I s'hi ha d'afegir la demanda d'augment de sou. L'any 1922 el conflicte es trasllada a sales de ball, balls públics, cabarets i *music-halls*. Els empresaris d'aquests darrers locals van amenaçar amb eliminar les orquestres i substituir-les per un mestre pianista. Pel que fa a les sales de ball, algunes —«Ideal-Salón, Iris Park, Sportmant-Club, Salón Bohemia y Venus-Sport»²⁷— ja tenien orquestres conformades per músics no sindicats, la qual cosa va fer que aquests empresaris es retiressin de les negociacions.

Els empresaris fan accions dràstiques:

El conflicto de los músicos

A consecuencia del conflicto existente entre el Sindicato Musical y los empresarios ayer se suspendió el espectáculo en los music-halls. En alguno de ellos tocó una orquesta de ciegos. En los cabarets se bailó a los acordes, de pianos de manubrio.²⁸

Al conflicte s'hi van afegir algunes sales de cinema, que en van eliminar les orquestres i van projectar pel·lícules, fins i tot, sense música. Amb un augment del sou, els músics van tornar a la feina.

L'any 1923 els empresaris van arribar a tancar els locals. El conflicte va anar allargant-se i renovant-se periòdicament, fins que finalment, l'any 1924, acaba quan la majoria de teatres i altres empreses decideixen contractar músics no associats al Sindicat.

A més d'aquestes qüestions laborals i de confrontació amb l'empresariat, s'anava covant una crisi estructural important. A finals de la dècada d'aquests anys vint llegim diverses notícies que ens aclareixen les causes al·legades per la professió: invasió de música estrangera, música sonora i cinema sonor. Fins i tot, el Consell de Ministres de l'Estat mostra la seva preocupació:

25. «El conflicto de los teatros. El gobernador y los músicos», *La Vanguardia*, any XL, núm. 17988 (1 setembre 1921), p. 6. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1921/09/01/pagina-6/33292927/pdf.html>>.

26. «Conflicto resuelto», *La Vanguardia*, any XL, núm. 18003 (18 setembre 1921), p. 18. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1921/09/01/pagina-18/33294181/pdf.html>>.

27. *La Vanguardia*, any XLI, núm. 18195 (7 maig 1922), p. 19. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1922/04/12/pagina-19/33280014/pdf.html>>.

28. *La Vanguardia*, any XLI, núm. 18197 (10 maig 1922), p. 8. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1922/05/10/pagina-8/33280529/pdf.html>>.

En el Consejo de esta noche se ha hablado también de la necesidad de dictar una disposición en defensa de los músicos españoles, a los cuales la invasión de música extranjera y la implantación del cine sonoro que suprime las orquestas, crea una situación difícilísima. Se ha nombrado una ponencia para estudiar esta cuestión, formada por los ministros de Instrucción, de Trabajo y de Hacienda.²⁹

De l'any 1930 llegim un «Documento elevado por el Sindicato Musical de Cataluña al Excmo. Señor Presidente del Consejo de Ministros»³⁰ en què s'insisteix en l'extensió de la música mecànica i del cinema sonor com a causa de la crisi de feina dels músics:

Como consecuencia de la expansión que va alcanzando la música mecánica y el cine sonoro, invadiendo Cafés, Hoteles, Cines, Teatros, y eliminando de ellos a los artistas cuyos medios de vida dependen del espectáculo público, en Barcelona y en el resto de España se está creando una situación que, por lo angustiosa, pone en peligro hasta la misma existencia de los profesionales del arte escénico en general, y muy particularmente la de los artistas músicos. Hoy día, en Barcelona, suman veinticinco los locales públicos que han instalado o están instalando aparatos mecánico-musicales, entre los que se encuentran cinco teatros de categoría, y efecto de ello es, el que actualmente sean más de trescientos los profesionales de la música que hállanse ante el pavoroso problema de no tener en que ocupar sus actividades para procurarse los medios necesarios para poder subsistir.

I, encara l'any 1930, un article de Joan Gols, amb termes pejoratiu sobre el jazz i la música moderna, insisteix en les mateixes causes (figura 26).

Amb la Segona República, les condicions dels músics no van millorar excessivament.

L'any 1932, la Federació de Sindicats Musicals de Catalunya «tomó el acuerdo de pedir al Gobierno la adopción rápida de medidas eficaces para solucionar la crítica situación de los profesores músicos, creada por el cine sonoro y demás música mecánica. Al efecto nombró una comisión la cual quedó encargada de recabar inmediatamente el apoyo de las entidades musicales de España».³¹

Llegim també, com a exemple, les conclusions de l'assemblea de professors d'orquestra celebrada a València el mes de gener de 1935 (figura 27).

I, ja acabada la Guerra i amb el franquisme en marxa, el mes de juliol de 1939, des del *Boletín Oficial del Estado* (BOE), es fa un intent d'aconseguir que l'atur entre els músics minvi i que les seves condicions laborals millorin (figura 28).

Com a raons de la davallada de la feina s'insisteix en el cinema sonor, les gramols i la ràdio. Es considera una necessitat imperiosa que es puguin interpretar

29. *La Vanguardia*, any XLVIII, núm. 20502 (7 novembre 1929), p. 22. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1929/11/07/pagina-22/33233945/pdf.html>>.

30. Arxiu del Gran Teatre del Liceu, referència 10244-401.

31. *La Vanguardia*, any LI, núm. 21259 (15 abril 1932), p. 9. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1932/04/15/pagina-9/33199652/pdf.html>>.

La invasión de que fueron objeto nuestras latitudes por parte de la música de *jazz*, provocó, hace ya algún tiempo, una crisis gravísima en el profesionalismo musical de todo el mundo. En la profesión y en el arte mismo. No fueron pocos los profesores (y aún en estos días se da el caso) que, abandonando o poco menos, sus viejos y nobles instrumentos tradicionales, se lanzaron, obligados por las exigencias del momento, y por las necesidades de la vida, al estudio de los instrumentos del día. Violoncelistas y violinistas dejaron sus instrumentos de cuerda por el saxofón o por el trombón de varas, cuando no por los tambores, gongos, claxons, bocinas y demás ruidosos chirimbolos inventados por los negros y adicionados a la música civilizada, por los blancos, de una manera sistemática, completamente falta del buen gusto, que en otros tiempos les caracterizara.

Apenas habían, sin embargo, nuestros profesionales, acabado esta labor de adaptación a las citadas exigencias, cuando una nueva amenaza, un nuevo peligro ha venido a turbar la vida de la clase musical de todos los países: la música mecánica, el film sonoro. Y de tal manera lo ha hecho, que no quedan en Barcelona más que un par de salones de espectáculos, y aún de los de segunda categoría, con un trío que amenice la proyección de los films.

FIGURA 26. Fragment de l'article de Joan Gols.

FONT: Joan GOLS, «La crisis del trabajo [sic] en la música», *Música: Revista Musical para España y América* (Barcelona), any II, núm. 15-16 (novembre-desembre 1930), p. 291-292. També disponible en línia a <<http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0026401882&page=1&search=orquestra&lang=ca>>.

Clausura y conclusiones de la Asamblea de profesores de orquesta.

VALENCIA, 21

El sábado se celebró la sesión de clausura de la Asamblea de profesores de orquesta. Se pronunciaron varios discursos. Se nombró presidente de honor al diputado señor Puig y se aprobaron las siguientes conclusiones:

•Primera.—Implantación en España de la fórmula provisional adoptada por los profesores de Sevilla.

Segunda.—Las Emisoras de Radio deberán tener un conjunto orquestal según la importancia de la localidad donde resida.

Tercera.—Aplicación de la ley de Extranjeros a los profesores de orquesta.

Cuarta.—Que por el Ministerio de Trabajo se dicte una disposición por la que para ingresar en el centro profesional de los Jurados Mixtos de Profesores de Orquesta se necesita un previo examen de aptitud.

Quinta.—Colegiación oficial de los profesores de orquesta.

FIGURA 27. Clausura de l'assemblea de professors d'orquestra.

FONT: *La Vanguardia*, any LIV, núm. 22111 (22 gener 1935), p. 30. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1935/01/22/pagina-30/33137108/pdf.html>>.

ORDEN CIRCULAR de 7 de julio de 1939 declarando obligatorio para los teatros, cines, cafés, salones de té, restaurantes de primer orden, etc., el uso de las agrupaciones musicales en la forma que se dispone.

Los Profesores de Orquesta sufren en nuestro país una crisis de intensidad creciente, provocada de manera especial por razones de orden técnico: cine sonoro, radio, gramolas, etc. Dicho pato supone, como el de otras ac-

2.º—En el plazo máximo de veinte días, a partir de la inserción de esta Orden en el BOLETÍN OFICIAL DEL ESTADO, los Gobernadores civiles de las provincias donde radiquen las ciudades a que se refiere el número anterior, asesorados por los Delegados de Trabajo y Sindicales, propondrán al Ministerio de Organización y Acción Sindical los establecimientos que dentro del territorio de su mando vienen obligados a contratar una agrupación musical, así como la composición de ésta.

3.º—Las categorías que servirán de base para clasificar los establecimientos, al objeto de imponerles esta obligación, deben fijarse: por su tributación a la Hacienda; por los precios de los artículos que se expendan o consuman; por los de las entradas y localidades, y por el aforo de locales. La composición de las orquestas dependerá de la clase y número de profesionales en paro dentro de la población de que se trate, a cuyo afecto se oirá previamente a la Central Nacional Sindicalista.

tividades, una pérdida económica; pero, al lado de ésta, coexiste en el presente caso un factor importante: la desaparición en un futuro próximo de la profesión musical, con todas sus consecuencias para el Arte español. Asimismo es conveniente que el Himno Nacional y los declarados oficiales del Movimiento, se interpreten en los lugares públicos de cierta categoría por orquestas, y no por aparatos mecánicos, puesto que con ello se contribuye a realzar más su alto significado.

Por todo ello, y de acuerdo con los Ministerios de Gobernación, Educación Nacional y Organización y Acción Sindical, he dispuesto:

1.º—Se declara obligatorio para los teatros, cines, cafés, salones de té, restaurantes de primer orden, grandes hoteles y establecimientos similares de las poblaciones superiores a 50.000 habitantes, el uso de las agrupaciones musicales en la forma que a continuación se dispone:

De esta medida quedarán excluidos, desde luego, aquellos comedores que no sean de distracción ni de lujo, y aquellos otros establecimientos cuya potencialidad económica o significado popular así lo aconsejen.

4.º—Los Delegados de Trabajo remitirán en el mismo plazo de veinte días, al Servicio Nacional de Emigración, una relación de profesionales que todavía queden en paro en la localidad después de establecidas las clasificaciones que se previenen en el número 3.º

5.º—Las orquestas que se organicen por esta disposición, estarán únicamente integradas por músicos en paro que posean el carnet censal correspondiente o título o certificado oficial, y figuren inscritos como tales parados en la respectiva Oficina de Colocación.

6.º—Las Empresas y Profesores quedan obligados a formalizar por escrito los oportunos contratos de trabajo, en los que se estipulen con perfecta claridad los derechos y obligaciones de las partes.

Burgos, 7 de julio de 1939.—
Año de la Victoria.

FRANCISCO G. JORDANA.

FIGURA 28. Obligtorietat de les agrupacions musicals.

FONT: *Boletín Oficial del Estado*, any IV, núm. 190 (9 juliol 1939). Ordre de Vicepresidència del Govern de data 7 de juliol de 1939 «declarando obligatorio para los teatros, cines, cafés, salones de té, restaurantes de primer orden [...] el uso de las agrupaciones musicales en la forma que a continuación se dispone», p. 3752. També disponible en línia a <https://www.boe.es/diario_gazeta/comun/pdf.php?p=1939/07/09/pdfs/BOE-1939-190.pdf>.

en les sales amb públic els himnes de l'Estat i els himnes oficials del Movimiento, i el fet que es facin en directe els fa adquirir un significat més gran. Es declara obligatori, en les poblacions de més de cinquanta mil habitants, que els locals considerats de certa categoria (que determinaran els governadors civils) hauran de tenir agrupacions musicals perquè toquin en directe.

6. EL MÓN SIMFÒNIC

Per acabar amb aquesta contextualització de l'OPC, fem un esment a la tasca simfònica que es va viure en el període que estem rememorant.

D'una forma més o menys recurrent, trobem actuacions i, fins i tot, petites sèries o temporades de concerts.

En primer lloc, cal esmentar l'Orquestra Simfònica de Barcelona, del mestre Joan Lamote de Grignon, amb la seva important tasca que es desenvolupa des de l'any 1910 fins l'any 1925.³²

Sense ànims d'inventari, no és l'objectiu d'aquest article, esmentem orquestres que anem trobant en el període de 1910 fins a la Guerra:

- Amics de la Música, dirigida per Francesc Pujol.³³
- Associació de Música Da Camera, amb petita orquestra pròpia, organitzadora de diverses temporades de concerts.³⁴
- Associació Musical de Barcelona, dirigida per Tomàs Buxó.³⁵
- Orquestra d'Estudis Simfònics, dirigida per Antoni Ribera.³⁶
- Orquestra Filarmònica,³⁷ l'any 1931 amb Novi de director.³⁸
- Orquestra Da Camera, de l'Institut Musical Ardèvol.³⁹
- Orquestra Gran Cafè Espanyol, dirigida per Alejandro Vilalta.⁴⁰
- Orquestra Filharmònica, dirigida per Joan Manén.⁴¹
- Orquestra Clàssica, dirigida per Josep Sabater,⁴² temporades successives,⁴³ passada la Guerra.⁴⁴

32. En podeu trobar informació a Francesc BONASTRE I BERTRAN, *Joan Lamote de Grignon (1872-1949): Biografia crítica*, Barcelona, Proa, 1998, p. 21-41.

33. Aquesta i les referències següents no inclouen la informació concreta d'any, número i pàgina, així com el vincle a aquesta, pel fet que les mencions a aquestes orquestres són múltiples i hi fem constar només una de les primeres: *La Vanguardia* (26 febrer 1917).

34. *La Vanguardia* (7 març 1913).

35. *La Vanguardia* (12 abril 1913).

36. *La Vanguardia* (1 juny 1923).

37. *La Vanguardia* (29 juny 1924).

38. *La Vanguardia* (8 agost 1931).

39. *La Vanguardia* (12 gener 1929).

40. *La Vanguardia* (24 gener 1930).

41. *La Vanguardia* (27 gener 1931).

42. *La Vanguardia* (28 juny 1931).

43. *La Vanguardia* (31 maig 1935).

44. *La Vanguardia* (29 setembre 1942).

— Orquestra Filharmònica de Barcelona, dirigida per Josep Fontbernat.⁴⁵

— Institut Orquestral de l'Obrera de Concerts, dirigida per Joan Pich i Santasusana.⁴⁶

A més, trobem mencions a orquestres dirigides per Evelio Burrull, Pérez Casas, Arbós, López del Toro, Mas i Serracant, Pablo Luna, Lizcano, Jacinto Guerrero, Ardévol, Joan Manén, Capdevila, Dotras Vila, Sabater, Pérez Cabrero, Clemente Lozano i tants altres.

El Sindicat Musical de Catalunya actua com a aglutinador de músics i organitza orquestres per a actes puntuals. Destaquem, pel nombre de membres de l'orquestra, algunes actuacions:

— Estrena, l'any 1934, de la sarsuela *Colores y barro*, de Jacinto Guerrero, al Teatre Victòria, amb 30 músics tocant.⁴⁷

— Interpretació, l'any 1935, del preludi de l'opereta *La embajada en peligro*, de Joan Dotras Vila, en el marc de l'acte d'homenatge a Andrés Hurtado, José L. Campúa i el mestre Dotras Vila per les 50 representacions de l'espectacle *Miss-Miss*. L'orquestra de professors del Sindicat Musical de Catalunya era formada per 36 membres.⁴⁸

— Amb motiu del centenari del naixement de Josep Anselm Clavé, l'any 1924, l'Orfeó Gracienc fa un acte al Coliseum en el qual s'estrena *Glòria a Clavé*, d'en Josep Sancho Marraco. L'orquestra estava composta de 40 músics, «La mayoría de los cuales pertenecen a "La Sinfónica"».⁴⁹

— Al teatre Apolo, s'interpreten uns sainets de Carles Arniches, entre els quals l'intermedi de *La meiga*, l'any 1929. L'orquestra, dirigida per Francesc Palos, tenia 40 músics.⁵⁰

— L'any 1932, una orquestra de 80 músics del Sindicat Musical de Catalunya actua al Teatre Olympia, on l'Opéra Russe à Paris representa *El príncep Igor* de Borodín, sota la direcció de Michel Steiman.⁵¹

— Arribem a trobar, l'any 1925, una orquestra formada per 250 músics per a un acte benèfic (figura 29).

45. Presentació: *La Vanguardia* (14 abril 1935).

46. *La Vanguardia* (30 abril 1935).

47. *La Vanguardia*, any LIII, núm. 22070 (5 desembre 1934), p. 10. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1934/12/05/pagina-10/33163226/pdf.html>>.

48. *La Vanguardia*, any LIV, núm. 22304 (6 setembre 1935), p. 10. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1935/09/06/pagina-10/33148958/pdf.html>>.

49. *La Vanguardia*, any XLIII, núm. 18796 (20 maig 1924), p. 12. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1924/05/20/pagina-12/33274189/pdf.html>>.

50. *La Vanguardia*, any XLVIII, núm. 20340 (2 maig 1929), p. 12. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1929/05/02/pagina-12/33227887/pdf.html>>.

51. *La Vanguardia*, any LI, núm. 21259 (17 abril 1932), p. 20. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1932/04/17/pagina-20/33199729/pdf.html>>.

El festival organizado por el Sindicato Musical de Cataluña en favor de las familias de las víctimas de la catástrofe de Sarriá, el cual se celebrará mañana, a las once de la mañana, en el Olympia, ha de constituir un acontecimiento artístico. Se trata de un concierto que, sólo por las circunstancias que lo motivan, podrán escuchar los amantes del divino arte.

El programa y la calidad de los artistas que han de interpretarlo no pueden ser más sugestivos, ni ofrecer mayores garantías de éxito.

El Sindicato Musical de Cataluña ha conseguido obtener gratuitamente, el concurso de los eminentes violinistas Francisco Costa y Eduardo Toldrá, del notable violoncelista Bernardino Gálvez, de una orquesta integrada por 250 profesores, y de la banda municipal de Barcelona, que interpretará escogido programa; siendo muy digno de notar que la

obertura de *Los Maestros Cantores*, de Wagner, la ejecutarán juntos por primera vez en Barcelona, la orquesta y la banda municipal.

En ningún momento podrá regatearse un aplauso ni a los maestros Toldrá, Pujol y Lamote de Grignon, que han accedido gustosos a dirigir este concierto, ni al Sindicato Musical de Cataluña que lo ha organizado, poniendo a su contribución los más valiosos elementos con que cuenta.

FIGURA 29. Acte benèfic amb el Sindicat Musical de Catalunya.

FONT: *La Vanguardia*, any XLIV, núm. 19106 (16 maig 1925), p. 6. També disponible en línia a <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1925/05/16/pagina-6/33268013/pdf.html>.

El Sindicat Musical de Catalunya fins i tot arriba a actuar com a empresari al Teatre Bosque, segons referència del mes de desembre de 1923.⁵²

Aquesta tasca de diferents orquestres treballant simultàniament, d'una manera més o menys fixa, més menys esporàdica, afegida a les difícils condicions laborals que hem explicat, comportava que hi hagués músics que havien de compaginar diferents feines, fet que afectava el nombre d'assaigs que es podien fer i, de retruc, la qualitat de les actuacions.

Així, de l'any 1910 podem llegir aquest comentari sobre el desencert de l'orquestra, del qual es culpa l'empresari (figura 30).

El crític detecta, l'any 1918, que la companyia i l'orquestra del Liceu té alguns membres que no són els habituals i això afecta la qualitat de l'espectacle (figura 31).

I encara un tercer comentari sobre els equilibris d'una orquestra en la interpretació d'*Il piccolo Marat*, de Mascagni, feta a l'Olympia (figura 32).

I tres exemples de problemes dels músics i de les principals agrupacions per la coincidència de feines.

Com veurem en l'apartat següent, uns quants músics de la BMB també ho són de l'OPC. Això comportarà problemes per a uns concerts d'aquesta darrera a celebrar a París l'any 1924 (figura 33).

I també hi havia músics de la BMB que ho eren de l'orquestra del Liceu. En més d'una ocasió hi va haver problemes de coincidència d'actuacions. Llegim un exemple de l'any 1925, en el qual es fa entreveure que aquesta incompatibilitat va afectar les relacions entre el director de la BMB, Joan Lamote de Grignon, i el de l'orquestra del Liceu, Felix Weingartner (figura 34).

52. *La Vanguardia*, any XLII, núm. 18672 (25 desembre 1923), p. 15. També disponible en línia a <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1923/12/25/pagina-15/33277916/pdf.html>.

En cuanto á las demás obras, diremos, que bien la zarzuela *La felicitación* y mal, muy mal *Para casa de los padres*.

En esta última, la orquesta desacertada, siendo la culpa de la empresa que obliga de rondón á poner en escena zarzuelas, con solo un ensayo, y esto disgusta á los músicos, que aun con buena voluntad, han de verse en ridículo, y fastidia al público que es el que paga y no para presenciar *buffalos* como el de marras.

Téngalo presente la empresa.
Hasta la otra.
De V. affmo. amigo
Antonio Mayor.
Vinaró 19.—12.—1910.

FIGURA 30. Crítica a l'empresari.

FONT: *Diario de Tortosa: Órgano del Partido Liberal-Dinástico*, any XXVIII, núm. 8711 (22 desembre 1910), p. 2. Biblioteca Virtual de Prensa Histórica a <https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1001514197>.

Lo que hay que lamentar esta vez es que la compañía haya perdido algunos de sus notables artistas, entre ellos el insustituible maestro Ausemet. Turina es un músico de talento, pero no creemos que sea dirigiendo una orquesta como ha de adquirir más relieve su personalidad.

Además, la orquesta del Liceo está incompleta; advertimos en ella la presencia de elementos extraños, y lo advertimos precisamente porque la ejecución de las obras dejó mucho que desear.

Es lástima. El público responde al llamamiento de la empresa, los bailes gustan, los artistas rusos son aplaudidos con entusiasmo; pero se advierten las deficiencias indicadas, muy lamentables, porque restan perfección y brillantez al hermoso espectáculo.

FAUSTO

FIGURA 31. Crítica del Liceu.

FONT: *La Vanguardia*, any XXXVII, núm. 16368 (7 juny 1918), p. 13. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1918/06/07/pagina-13/33307992/pdf.html>>.

Con ellos merece un elogio el maestro Capuana, que trabajó, exagerando un poco con la batuta, sin duda para salvar sin contratiempos las dificultades de la partitura. Los coros estuvieron algo deficientes, y la orquesta hizo cuanto pudo. Pero la labor de Hipólito Lázaro fué lo que electrizó al público numerosísimo que deseaba oírle, prescindiendo de la obra. Más que como actor mereció tal homenaje como cantante, pues su justo timbre de voz, y la limpieza y holgura con que la maneja son dignos de encomio. Tuvo que dirigir unas breves palabras al auditorio, que no cesaba de aplaudirle.

FIGURA 32. Crítica de l'Olympia.

FONT: *La Vanguardia*, any XLV, núm. 19354 (28 febrer 1926), p. 30. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1926/02/28/pagina-30/33240707/pdf.html>>.

Informe del director de la banda municipal señor Lamotte de Grignón contrario a la concesión de licencia para un viaje a París para dar conciertos los días 24 y 25 del actual, a los nueve profesores que a la vez forman parte de la orquesta Pau Casals. (Es aprobado).

FIGURA 33. Incompatibilitat entre la Banda Municipal de Barcelona i l'Orquestra Pau Casals.
FONT: *La Vanguardia*, any XLIII, núm. 18786 (7 maig 1924), p. 10. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1924/05/07/pagina-10/33272947/pdf.html>>.

Una circunstancia se atravesó que explica en parte estas deficiencias. La banda municipal fué enviada a Madrid donde permaneció cerca de una semana. Muchos de sus profesores forman parte de la orquesta del Liceo. Esto ocurría en los días destinados a preparar y montar la *Tetralogia*; he aquí pues el plan desbaratado. ¿Cómo se solventó la dificultad? Montando en aquellos días, improvisadamente, obras que no exigían refuerzo de instrumentos de viento, y transigiendo, acome daticio, el maestro Weingartner en presentar la *Tetralogia* limitando y restringiendo la ya habitualmente insuficiente preparación de ensayos. Y ocurrió lo que era lógico ocurriera en estas condiciones: representaciones poco ajustadas, incolora la orquesta, el maestro como absorto en la lectura de la partitura, falta de seguridad, vacilaciones. Y lo más de-

piorable aún eran ciertas presentaciones escénicas.

Pero sus condescendencias le valieron al maestro Weingartner, además de comprometer aquí su prestigio, el que se suprimiera el estreno de su *Cain y Abel* anunciado hace tiempo, y que estaba ya estudiado por los artistas, substituyéndolo incongruentemente por *Pagliacci*. Cierto es que con la *Escuela de la aldea* se acreditó Weingartner de compositor distinguido y muy experto. Pero aún no acertamos a adivinar el por qué de la substitución.

Y ha ocurrido en esta temporada que dos nombres que hace un año aparecían unidos por los homenajes de admiración, aparecen esta vez envueltos en una atmósfera de hostilidad y desprestigio.

FIGURA 34. Incompatibilitat entre la Banda Municipal de Barcelona i l'orquestra del Liceu.
FONT: *La Vanguardia*, any XLIV, núm. 19040 (27 febrer 1925), p. 17. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1925/02/27/pagina-17/33250570/pdf.html>>.

I per reblar el clau, el conflicte que es va produir entre l'OPC i el Liceu l'any 1929.

En data 11 de juliol de 1929, l'OPC envia una carta al governador civil de Barcelona, en què exposa el problema que té pel fet que l'empresa del teatre ha decidit iniciar la temporada abans, la qual cosa afecta la seva. Hi ha un greu problema pel fet que Pau Casals demana poder disposar dels músics tot un mes.

Barcelona 11 julio de 1929

Excmo. Sr

El objeto de la visita que el Maestro Pablo Casals junto con el infrascrito Secretario, ha tenido ayer el honor de hacer a V. E. no ha sido otro que informarle de la tramitación y estado actual del conflicto existente entre nuestra Orquesta y la Empresa del Liceo, por la pretensión de esta de adelantar la próxima temporada de invierno, inaugurándola a mediados de octubre, en lugar de comenzar ya entrado noviembre, como ha tenido siempre por costumbre.

[...]

El Presidente de esta [Comisión Mixta de Espectáculos Públicos] nos propuso [...] que hemos refutado:

1ª [...] Sr. Mestres efectuaría su plan completo sin alteración alguna [...] nuestro plan se hace así completamente imposible

2ª Nuestra orquesta necesita efectuar normalmente su establecido plan de cada año, dando DIEZ conciertos en la temporada de otoño, a saber: seis públicos y para el Patronato, tres para la Asociación Obrera y uno para la Asociación de Música de Camera. Todo ello ha requerido, siempre y requiere más de 30 días

[...]

4ª La cesión de los días 21 y 25 por la noche, para efectuar dos conciertos, es absurda por no poderse verificar con dicho objeto ningún ensayo, cuando es público y notorio que el maestro Casals necesita ordinariamente de 12 a 14 ensayos para dos conciertos. [...] ⁵³

En els anys de la Guerra, Josep Fontbernat⁵⁴ va ocupar el càrrec de director general de radiodifusió de Catalunya i com a tal va dirigir l'Orquestra de les Emissores de la Generalitat.⁵⁵ També va estar al davant de l'Orquestra Simfònica Catalana.⁵⁶

L'any 1937 es crea a Barcelona, on s'ha traslladat el Govern de la República Espanyola,⁵⁷ l'Orquestra Nacional de Conciertos⁵⁸ (ONC), amb una plantilla de 117 instrumentistes, que dirigirà Bartolomé Pérez Casas.⁵⁹ La seva seu oficial serà Madrid. El desembre de 1937 es convoquen les proves per accedir-hi. Les sollicituds es podran lliurar al Conservatori de Madrid, al Conservatori de València o al Consell Central de la Música (Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat) a Barcelona.⁶⁰

El febrer de 1938⁶¹ sabem els noms dels 116 instrumentistes que conformen la plantilla inicial de l'ONC. La plaça de violoncel solista no és anunciada.

53. Arxiu Nacional de Catalunya, Fons Pau Casals, ANC1-367-T-226.

54. Havia estat director de l'orquestra de Ràdio Barcelona i, com hem vist abans, de l'Orquestra Filharmònica de Barcelona.

55. *La Vanguardia* (12 setembre 1936).

56. *La Vanguardia* (26 octubre 1937).

57. Decret de Presidència del Govern publicat a la *Gaceta de la República*, núm. 304 (31 octubre 1937), p. 392. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1937/304/B00392-00392.pdf>>.

58. Decret del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat del Govern publicat a la *Gaceta de la República*, núm. 304 (31 octubre 1937), p. 401-402. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1937/304/B00401-00402.pdf>>.

59. Decret del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat del Govern publicat a la *Gaceta de la República*, núm. 304 (31 octubre 1937), p. 402.

60. Anunci del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat del Govern publicat a la *Gaceta de la República*, núm. 338 (4 desembre 1937), p. 909. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1937/338/B00909-00909.pdf>>. I també a *La Vanguardia*, any LVI, núm. 23004 (4 desembre 1937), p. 3. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1937/12/04/pagina-3/33129307/pdf.html>>.

61. Ordre del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat del Govern publicada a la *Gaceta de la República*, núm. 33 (2 febrer 1938), p. 569-570. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1938/033/B00569-00570.pdf>>.

Destaquem que entre aquests músics, només un —el contrafagot Àngel Manén Planas— ha estat membre d'alguna de les orquestres conegudes entre nosaltres, com l'OPC, a més d'ocupar plaça de saxo tenor a la BMB. L'any 1944 ingressarà a l'OMB.

Tot seguit es convoca els músics per iniciar els assaigs el dia 1 de març a Barcelona,⁶² convocatòria que es canvia més endavant per una altra en la qual s'anuncia la constitució de l'ONC en un acte que se celebrarà al Conservatori Nacional de Música i Declamació de Madrid el dia 1 de març d'aquest any.⁶³

El dia 8 d'abril de 1938 es presentava al Liceu l'ONC, amb un programa constituït per la *Cinquena simfonia* de Beethoven, el preludi de *La migdiada d'un faune*, de Debussy, els *Nocturns*, també de Debussy, i la *Simfonia patètica*, de Txaikovski.⁶⁴ Tres concerts més al Liceu van completar una primera sèrie de concerts setmanals dominicals. La segona sèrie, també setmanal, van ser sis concerts celebrats al Palau de la Música Catalana. El mes de juliol, es va fer la tercera sèrie, amb quatre concerts. A l'agost i el setembre, amb caràcter «popular», també al Palau de la Música Catalana i en diumenge al matí, es va fer la quarta sèrie, amb quatre concerts. El mes de novembre hi ha una actuació a Manresa. La darrera sèrie de concerts, que es torna a celebrar al Liceu, s'allarga els mesos de novembre i desembre de 1938 i fins al darrer, que era el desè, que es va celebrar el divendres 13 de gener, dirigit per Joan Lamote de Grignon.

Passada la Guerra anem trobant diverses orquestres, algunes amb noms que denoten que el seu manteniment era per vies oficials o semificials.

Tenint en compte que les tropes feixistes entren a Barcelona el 26 de gener de 1939, just dues setmanes després ja apareix l'anunci de la representació de l'òpera *Carmen*, amb direcció de Josep Sabater al Teatre Tívoli.⁶⁵ Fem menció d'algunes de les orquestres que van aparèixer:

- Orquesta de Cámara Ardévol, que continua la seva vida.⁶⁶
- Orquesta Sinfónica de Horas Libres del Productor, amb 80 músics dirigits per Joan Pich Santasusana.⁶⁷
- Orquesta Sinfónica del S. E. U.⁶⁸

62. Ordre del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat del Govern publicada a la *Gaceta de la República*, núm. 42 (11 febrer 1938), p. 799. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1938/042/B00799-00799.pdf>>.

63. Ordre del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat del Govern publicada a la *Gaceta de la República*, núm. 54 (23 febrer 1938), p. 995. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1938/054/B00995-00995.pdf>>.

64. *La Vanguardia*, any LVII, núm. 23109 (6 abril 1938), p. 2. També disponible en línia a <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1938/04/06/pagina-2/33124550/pdf.html>>.

65. Aquesta i les referències següents no inclouen la informació concreta d'any, número i pàgina, així com el vincle a aquesta, pel fet que les mencions a aquestes orquestres són múltiples i hi fem constar només una de les primeres: *La Vanguardia Española* (12 febrer 1939), p. 6.

66. *La Vanguardia Española* (5 juliol 1939).

67. *La Vanguardia Española* (12 novembre 1939).

68. *La Vanguardia Española* (3 juny 1940).

— Orquesta Sinfónica Nacional de Barcelona, dirigida per Ferran J. Obradors.⁶⁹

— Orquesta Ibérica, dirigida per Josep Cubiles,⁷⁰ Enric Casals.⁷¹

— Orquesta Filarmónica, dirigida per César de Mendoza Lassalle,⁷² Capdevila⁷³ o Obradors.⁷⁴

— Orquesta Profesional de Cámara, dirigida per Enric Casals.⁷⁵

— Orquesta Clásica de Barcelona, dirigida per Josep Sabater.⁷⁶

— Orquesta Sinfónica de Educación y Descanso, amb 80 músics dirigits per Joan Pich Santasusana.⁷⁷

El mes de juny de 1940 es crea l'Orquesta Nacional de España (ONE), amb una plantilla de 183 instrumentistes.⁷⁸

A Catalunya no hi ha cap orquestra nacional, tot i que n'hi ha algunes de municipals, de vida efímera, com hem vist a l'apartat 2.⁷⁹

De manera puntual hi ha controvèrsies i peticions d'ajut. Com a exemple, hem de parlar de la controvèrsia entre Jaume Pahissa i Joan Lamote de Grignon al voltant de la proposta del primer d'eliminar la BMB per crear una orquestra municipal.⁸⁰

Al llarg del període trobem algunes peticions de subvencions, com la de juliol de 1922 a l'Ajuntament de Barcelona signada per l'OPC, l'Orquestra Simfònica de Barcelona, Amics de la Música i Íntima de Concerts.⁸¹

I fins i tot hi ha una petició de 1932 o 1933 perquè l'OPC passi a ser Orquestra Nacional de Catalunya.⁸²

Tot plegat contrasta amb el fet que, al mes de març de 1943, a Madrid hi ha tres orquestres mantingudes amb diner públic: Sinfónica, Filarmónica i Nacional. I, encara una altra dada: l'any 1944 el Govern de l'Estat atorga una subvenció

69. *La Vanguardia Española* (28 octubre 1940).

70. *La Vanguardia Española* (2 abril 1941).

71. *La Vanguardia Española* (13 abril 1942).

72. *La Vanguardia Española* (29 abril 1941).

73. *La Vanguardia Española* (10 novembre 1942).

74. *La Vanguardia Española* (11 juny 1943).

75. *La Vanguardia Española* (20 maig 1941).

76. *La Vanguardia Española* (5 octubre 1942).

77. *La Vanguardia Española* (12 octubre 1942).

78. Ordre del Ministerio de Educación Nacional publicada al *Boletín Oficial del Estado*, núm. 182 (30 juny 1940), p. 4252. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1940/172/A04252-04252.pdf>>.

79. Notícies al respecte en trobareu a la tesi doctoral de Joan GAY I PUIGBERT, *L'Orquestra Simfònica de Girona (1929-1937): Un projecte de regeneració cultural a través de la música*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2018. També disponible en línia a <<http://hdl.handle.net/10803/462059>>.

80. Josep Maria ALMACELLAS I Díez, *Del carrer a la sala de concerts: La Banda Municipal. 1886-1944*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal, Memòria Històrica, 2006, p. 67-76.

81. Arxiu Nacional de Catalunya, Fons Pau Casals, referència ANC1-367-T-225.

82. Arxiu Nacional de Catalunya, Fons Pau Casals, referència ANC1-367-T-229.

d'un milió de pessetes a l'ONE.⁸³ Aquell mateix any es creava l'OMB, amb una plantilla de 88 músics.

7. CONCLUSIONS

Quan neix l'OPC, al llarg del país hi ha una tradició d'agrupacions instrumentals que perdura en el temps i que, amb els noms *orquestra*, *orquestrina*, *cobla orquestra* o d'altres, escampa la música arreu. Repertori variat, eclèctic, des de la missa fins al ball de festa major, passant per les sardanes, les processons o els concerts i les serenates. El públic coneix, així, fragments musicals de tot tipus d'èpoques i estils. Aquestes orquestres de festa major, doncs, donen a conèixer al gran públic repertori «clàssic». I destaquem l'extensió d'aquestes en tot el territori, més enllà del centralisme barceloní. De ben segur que estudiant i buidant revistes de comarques en surten més i amb més locals d'actuacions.

Cal destacar la qualitat dels músics que toquen en aquestes feines que ara podríem considerar «menors». Trobem noms de reconeguda qualitat.

La música en directe va tenir gran vida, fins que les ràdios, els discos i les pel·lícules sonores van treure part de la feina dels músics, els quals, com ha passat al llarg de la història, es van reinventar i, amb ampliació de repertoris, van anar subsistint fins arribar la Guerra, que va representar un daltabaix no només laboral, sinó també creatiu.

Els músics es veuen obligats, en moltes ocasions, a agafar totes les feines que se'ls ofereix, i n'hi alguns que sobresurten i són reclamats, amb els problemes de compaginar horaris que hem vist.

Finalment, cal comentar que no hem tractat de les agrupacions religioses, de les orquestres de senyorettes, de les temporades d'òpera i sarsuela, dels cabarets i *music-hall*, les ràdios i els enregistraments de discos. I, encara, queda pendent un estudi seriós, rigorós i definitiu sobre les plantilles de músics concrets que van formar part de les grans agrupacions d'aquests primers quaranta anys del segle xx: Orquestra Simfònica de Barcelona, Orquestra del Gran Teatre del Liceu, OPC, BMB, Orquestra Filharmònica i Orquestra Ibèrica.

83. Ordre del Ministerio de Educación Nacional publicada al *Boletín Oficial del Estado*, núm. 58 (27 febrer 1944), p. 1718. També disponible en línia a <<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1944/058/A01718-01718.pdf>>.